126
2

अथ

कठवल्लीभाष्यविवरणम् ।

गोपालयोगिविनिर्मितम् ।

Kathavalli Bhasya vivaranam

126
2

का० गी० टि०

श्रीगणेशाय नमः॥ ब्रह्माद्वयं परानंदं धर्मादीनामगोचरं॥ कार्यकारणनिर्मुक्तं शिवं परमुपास्महे॥१॥ नत्वादे
वमुमाजानिं स्मृत्वा गुरुपदांबुजं कुर्वे कठभाष्यविवेचनं॥२॥ क्व भाष्यमतिगंभीरं क्व चाहं मंदबुद्धिमान्॥ तथापि
गुरुवर्याणां पादसंस्मृतितो यते॥३॥ भगवान्भाष्यकारो यमनचिकेतस्संवादरूपेण प्रवृत्ताः कठवल्लीः व्याचिख्यासु
श्चिकीर्षितस्य भाष्यस्य निर्विघ्नप्रचयगमनादिप्रयोजनाय ब्रह्मविद्याचार्यनतिलक्षणं मंगलमाचरन्नादौ र
यमं नमस्करोति नम इति मृत्यवे नम इति संबंधः ननु यमो नमस्कार्यो मारयतीति मृत्युरिति व्युत्पत्त्या भूतयात
नादिकर्तृत्वेन दोषवत्वान्न दुष्टो ह्याचार्यो नाम भवतीत्याशंक्याह भगवत इति उत्पत्तिं च विनाशं च भूतानामा
गतिं गतिं वेत्ति विद्यामविद्यां च स वाच्यो भगवानिति स्मृतेर्यमः केवलीकृतब्रह्मतत्त्वोऽपि यावदधिकारं याम्ये
॥१॥ पदे वर्तमानः प्रारब्धमतिवाहयन्न कर्तृब्रह्मास्मितानुभवबलतो भूतयातनादिदोषैरलिप्तस्वभाव इति त
स्य नमस्कार्यत्वं युक्तमिति भावः तस्य हिरण्यमश्रीमकसूर्यप्रभवत्वेन महत्त्वं दर्शयति वैवस्वतायेति विवस्वतो य
पत्यं पुमान्वैवस्वतः तस्मै वैवस्वताय भगवते ब्रह्मविद्याचार्याय मृत्यवे नमः इत्यन्वयः एवं यमं नतिं कृत्वा वरप्रदा ॥१॥
नतोऽनेन पुत्रो यस्मै नचिकेतसे ब्रह्मविद्यां प्राह यस्माच्च ब्रह्मविद्या लोके वृद्धिंगता तं नमस्करोति नचिकेतस इति न
म इति संबंधः चकारो नमस्कृद्वयसमुच्चयद्वारा भक्तेर्विद्याप्राप्त्यंगत्वं च कः पदर्थमंगलाचरणं कृतं तं प्रति स्र
जानीतेऽथेत्यादिना अथशब्दो मंगलार्थः॥ काठकोपनिषद्वल्लीनां मृत्युनचिकेतस्संवादपरिसमाप्तिपर्यं

ता काठकोपनिषत् तदेकदेशा वल्ल्यो लताः कल्पलतावदभीष्टफलदाः तासां वृत्तिरल्पग्रंथा तल्लक्षण
सखावादारभ्यते प्रक्रम्यत इत्यर्थः। ननु भर्तृप्रपंचादिभिरेव व्याख्यातत्वान्नारंभणीया वृत्तिरित्यत आह अ
ल्पग्रंथेति अन्येषां शब्दतो बहुत्वादर्थतश्चान्यूनत्वात्तैर्गतार्थत्वाभावमल्पा ग्रंथाः शब्दा यस्याः सा तथो
क्ता न चैतावता चराचरग्रहत्वादिदोषादिभिरधिकरणैरेव निर्णीतार्थत्वादुपनिषन्न व्याख्येयेत्यत आह सु
खार्थेति सुखेनानायासेनार्थस्य वाक्यार्थस्य प्रबोधनार्थं सम्यक्ज्ञानाय पदार्थज्ञानपूर्वकवाक्यार्थज्ञा
नायेति यावत् ननूपनिषदो वृत्तिर्नीरस व्याधिकादिविषयप्रयोजनसंबंधानामभावात्तथाहि प्राप्ती
ख नां कामकलुषितचेतसामुपनिषच्छ्रवणमात्रानुत्पन्नविवेकादिमतोऽधिकारितो दुर्लभत्वादुपनिष
द्भिः कर्तृत्वादिविशिष्टजीवस्यासंसारिब्रह्मात्मतायाः प्रतिपादयितुमशक्यत्वेन ब्रह्मात्मैक्यविषयाभा
वादेवं प्रयोजनमपि न लभ्यते बंधस्य सत्त्वेन विद्यायां तन्निवर्तकत्वायोगात् कर्मभिरेव तन्निवृत्ते
रसंभवाच्चात एव संबंधोऽनेनाशक्योपनिषच्छब्दनिर्वचनेन विद्याया विशिष्टाधिकार्यादिमत्त्वप्रद
र्शनेन तज्जनकग्रंथस्यापि विषयादिमत्त्वं दर्शयितुमादावुपनिषच्छब्दस्वरूपनिष्पत्तिप्रकारं तावदाहो
पनिपूर्वस्येति शिथिलीकरणप्राप्तिनाशार्थकस्य क्विबिति प्रत्ययोऽन्ते यस्य तत्तथा तस्य सदेर्धातोरुपपूर्व
स्य निपूर्वस्य रूपं निष्पन्नं शब्दस्वरूपमुपनिषदित्यर्थः। एवमुपनिषच्छब्दस्वरूपं निरूप्योपनिषदं

भोब्रूहीत्यादौ ब्रह्मविद्यायामुपनिषच्छब्दप्रयोगादुपनिषच्छब्देन ब्रह्मविद्योच्यत इत्याहोपनिषच्छ
ब्देनेति उक्तश्रुतिप्रसिद्धस्य द्योतकश्च शब्दो व्याख्यातुमिष्टे ग्रंथे उपनिषदूपस्तस्य प्रतिपाद्यमाध्यैका
दिताश्च वेद्यं यद्वस्तु ब्रह्मात्मैक्यं तद्विषयो यस्यास्तस्या तथा ननूपनिषच्छब्देन विद्या किं समुदायशक्त्या
स्तिधीयत उतावयवशक्त्या नाद्यो लोके विद्यायामुपनिषच्छब्दस्य प्रयोगाभावेन समुदायशक्ते
रक्लृप्तत्वात् लक्ष्याया श्चक्लृप्तावयवशक्त्या बाध्यत्वान्न द्वितीयः यौगिकवृत्तेरन्यत्रापि संभवादिति शं
ति। कते केनैश्च अर्थयोगोर्थसंबंधः तेन कमर्थसंबंधमादायोपनिषच्छब्देन विद्योच्यत इत्यर्थ उक्तकरी
सा न समुदायार्थेनाप्यवयवार्थ इति भावः षद्लृविशरणगत्यवसादनेष्विति स्मृतेरुपनिषच्छ
॥३॥ ब्दस्यावयववृत्तिं विद्यायां दर्शयिष्यामीत्याहोच्यत इति प्रथममुपशब्दलक्ष्यार्थमाह ये तिदृष्टाः इ
प्रसक्षेत्रास्त्रक्चंदनवनितादयः शब्दश्च वणामनुगम्या आनुश्रविकास्ते च ते विषयाश्च तेभ्यः क्ष
पितस्तृष्णा सातिशयितत्वादिदर्शिभिर्हेतुभिर्विगततृष्णा आशा येषां ते तथोक्तरूपास्संत इदमुपलक्ष ॥२॥
णं शमादेर्मुमुक्षवः मोक्षेच्छवः प्रसिद्धा ज्ञांतो दांत इत्यादौ वक्ष्यमाणलक्षणां स्वरूपं यस्यास्तां वि
द्यामुपपद्योपगम्य प्राप्येत्यर्थः निशब्दार्थमाह निष्ठ तं तयेति तत्स्यात्ते प्रादनन्यथापारता येषां ते तन्नि

ष्टास्तेषां भावस्तन्निष्ठता तया निश्चयेन फलावश्यकत्वबुध्या शीलयंस्त संसारार्थकासंभावनां निरस्यं
तिसाक्षात्कारपर्यंतमित्यर्थः। धाहत्थैद्वयं स गृह्णा ह तेषामिति संसारबीजस्य कर्तृत्वादिकाध्यासस्या
विद्यादेरादिपदेन कामकर्मादिपरिग्रहः। विशरणादिरस्य व्याख्यानं विशरणादिति। ज्ञि। ध्विलीके
७ रणादित्यर्थः विसादनार्थमाह नाशनादितिं सार्थमुपसंहरति ह्यनेनेत्युक्तेर्थे श्रुतिप्रमाणयति।
तथा चेति। सदेर्गत्यर्थमादायाह पूर्वोक्तेति कर्तव्याद्यनर्थमूलाविद्यां निहत्य पूर्वोक्तविशेषणानुसा
धनचतुष्टयसंपन्नान् सादयति परं ब्रह्म गमयतीति व्युत्पत्त्या ब्रह्मगमयितृत्वयोगेन योगात्सं
बंध्यात् ब्रह्मविद्योपनिषच्छब्देनोच्यत इत्यर्थः। उक्तेर्थे व्याख्येयश्रुतिवाक्यं प्रमाणयति तथा चेति
विद्यया ब्रह्मप्राप्तो विगतं रजो यस्मात् स विरजः। ज्ञानशून्यो भूदत एव कार्यनिवृत्तिरित्याह विमृत्युरिति
मृत्युर्मरणोपलक्षितसंसारात् द्गत इत्यर्थः। ननु व्याचिख्यासितग्रंथप्रतिपाद्यविद्योपनिषच्छब्दे
नोच्यत इत्ययुक्तं तथाहि ब्रह्मविद्याप्रकाशनापत्तेरित्याशंक्य सदेरपि विद्यायामवसादनविशरता
र्थेवाद्याद्योपनिषच्छब्दस्य वृत्तिमाह लोकादिरिति लोकानामादिः प्रथमजो ब्रह्मसतो जातो ब्रह्मणस्स

एवज्ञानातितीज्ञस्तद्विषयायाअग्निविषयायाञसादिमरणादिसंग्रहः इंदस्यसमुद्रस्यावसादयितृत्वेनयथा
र्थयोगादग्निविद्याप्युपनिषच्छब्देनोच्यतइत्यर्थः इतरक्रियातोवैषम्यमाहलोकांतरेति केर्थवाक्य
शेषंप्रमाणयतितथाचेतिस्वर्गलोकायज्ञमा नाअमृतत्वंदेवत्वंभजंतेप्राप्नुवंतीत्यर्थः उ
पनिषच्छब्दस्यग्रंथेअध्यापकाध्येतृप्रसिद्धिविरोधंशंकतेनन्वितिप्रथमचकारएवकारार्थः
क्रियान्वयीद्वितीयः प्रयोगद्वयसमुच्चयार्थः उपपादितयोगार्थस्यविद्यायामेवसंभवात्सैवतच्छब्दे
नोच्यतइतिवदिहरतिनैषदोषइतिप्रतिज्ञायांहेतु माहाविद्याकामकर्मसेवमादिर्यस्तसार स्तस्यकेति द्योतिअ
ईशवदेन त्वादेहेतुस्तस्यविशरणादेरंगसवसादनयोगहितांभवतिननुग्रंथेप्रयोगः कथमित्यतआहग्रंथस्य
२६ पीतितार्थेनेतिसोर्थः प्रयोजनंयस्यसतदर्थस्तस्यभावस्तादर्थ्यंतज्ञोनकहेनेतियावन्तसशब्दोपनि
॥श्री॥ षदितियस्यतच्छब्दस्तस्यभावस्तच्छब्दत्वंतस्योपपत्तेस्तस्मात्सवादिसर्थः तज्ञानकेतच्छब्दप्रयोगेदृ ॥श्री॥
ष्टांतमाहायुरित्यायुः प्रदीयतेआयुःपदवदित्यर्थः उपसंहरतितस्मादितियंथेतुनहयेतिलक्षणाये
पनिषच्छब्दप्रयोगइत्यर्थः उपनिषच्छब्देननिर्दिष्टमर्थमाहेवमित्यादिनोपलिबान्वेवचनमुपनिषच्छ ब
ब्दस्ययोगार्थकथनंतेनविशरणावसादनार्थानुगमेनविद्यायाविवेकादिविशेषणाविशेषकापिकोर्ये
कोगसर्थोनुगमेनमुमुक्षुशब्दितसंपदलक्ष्यप्रयोगालिभूतंपरंब्रह्मविद्यायाविशेषसाधारणा

विद्यायास्तज्जनकत्वेनाज्ञानस्यापि तैः संबंधादधिकार्यादिमत्त्वमित्यभिप्रेत्याहातश्चेति प्रकाशकत्वेन ८

विषयश्चोक्तोऽस्या विद्यायाः प्रयोजनं चाविद्यानिवृत्तिद्वारा संसारनिवृत्तिरात्यंतिक्यारोपिताभावस्याधिष्ठानासक्ते

न ब्रह्मप्राप्तिलक्षणा निवृत्तिः अथवा ब्रह्मप्राप्तेस्तद्रूपनिरतिशयानंदप्राप्तिश्च लक्षणा ज्ञापिकेत्यर्थः संबंधमाह

५ संबंधश्चेति एवंभूतप्रयोजनेन संसारनिवृत्त्यादिप्रयोजनेन संबंधस्तु ज्ञानादीनामिति शेषः अयं भा

वः नहि सर्वो लोकः कामादिपरतंत्रस्तत्र ह्यनेकजन्मार्जितसुकृतपरिपाकाच्छुद्धसत्त्वस्याधिकारित्वा

कस्यचित्संभवाद्बंधस्य च मिथ्यात्वेनाविद्याकल्पितत्वात्कर्मभिर्निवृत्त्ययोगात्तद्व्यतिरेकाभ्यां शुचि

तत्त्वज्ञानेनेव रजतभ्रांतेः न्यायेन शास्त्रे ता च ज्ञानेनैव बंधनिवृत्तेरत एवाकर्तृब्रह्मात्मैक्यविषयस्या

पि संभवः एवं ज्ञानेनाविद्यानिवृत्तेऽन्यजनकभावस्संबंधः इत्याद्यूहनीयमिति अधिकारिविषयप्र

योजनसंबंधस्तेनैवात्मकत्वेन विशिष्टेति विशिष्टान्यधिकारिविषयप्रयोजनानि तैस्संबंधादेतद्याख्ये

यत्वेन बुद्धिस्थाः तासां व्याख्येयत्वमुपसंहरतीत्यत इति औपचारिकमिति यथेति यथामति भासं

यथाज्ञानं व्याचक्ष्महे व्याख्यानं कुर्महे न त्वन्यच्छेत्यर्थः सारभौवोपनिषद्व्याख्यानादौ विद्याजनकत्वेन

थमायाश्चाख्यायिकारूपत्वेन विद्यानंगत्वादधिसत आह आख्यायिकेति विद्यायां प्रवृत्तिहेतुस्तुमुप

योगित्वेन तदधिकारहेतुत्वाभिविद्याप्रतिपादकत्वेनाद्याया अपि व्याख्येयत्वमिति भावः वक्ष्यकांतोकौ

तिरिच्छावशश्वतोऽश्नावृन्वस्य पेज ज्ञानमिति रूपं वृत्तार्थो भूतार्थः यशः कीर्तिः रूढिर्वितावावीज श्र वाइसनु

उनकस्य यदुद्देश्यं स्वर्गादि ४

वर्त्तते सर्वमेधेन सर्वस्वदक्षिणकेन इज्यापजननं कृतवानित्यर्थः तत्कालं विश्वजित्कालं अथोत न प्रसिध्यवद्योति ह्री
तियोनिपातः अप्राप्तप्रजननशक्तिं अप्राप्तप्रजननेप्रज्योत्पादनशक्तिर्यं न सतं श्रद्धाविवेश समय: ननु
र्वधीनस्यार्थन व्यापारयेदिति न्यायात्कथं स्वेच्छानुकूला श्रद्धेत्यत आह पितुरिति कामयतइति कामः हितश्चासौ ति
कामश्चहितकामः स्वर्गादिरिति यावत् तेन प्रयुक्तः जनिता जनककोद्देश्यज्ञानाधीनेत्यर्थः आविवेशेति सः श्र
द्धावेश जातइति भावः दक्षिणास्विज्यादिवाक्यमाकाङ्क्षापूर्वकमपेक्षितं पूरयन्नुव्याकरोति कास्विति स
दस्येभ्यः ऋत्विग्भ्योन्येसदस्यपदं सभायां ये मिलितास्तेभ्यश्चविभागेन ह्रीतस्यैतावदित्युपनीयमा
नासु दीय्य [illegible] मानासु दक्षिणास्विति व्याचष्टे दक्षिणासुक्तिस्वितिविशेषं पूरयति गाविति ऋत्वि त्वि
ग्भ्यो गोषु दीयमानासु तं श्रद्धाविवेशेत्यन्वयः मननप्रकारं प्रश्नपूर्वकमवतारयति कथमित्यादिना
॥४॥ विविधां तेपीतोदकत्वादिविशेषणेन संयुज्यन्ते पीतमुदकं प्रागेव नोत्तरकाले पानशक्तिरप्यस्ता ॥४॥
इत्यर्थः एवं दग्धोत्तरका [illegible] लं तृणास्तेषु तोदोहनेच्छा न शक्तिरित्यर्थः दुग्धत्यः अप्रजन
नसमार्थ्याः प्रजनने वत्सप्रसवे सामर्थ्यशून्याः निष्फलाइति शङ्कदपि द्रवभूते तिलिः फलाइत्युच्यंते यः
प्रयच्छन् सगच्छतीत्यन्वयः कानि रूपेणाच्यामाह तदृति तेषु कृदः प्रसिद्धोर्थक इत्याह यद्द इति प्रसिद्धौ लो
कइत्यर्थः कीदृशि त्याह सर्वेक्षत्यामाहानंदाइति न नंदाः आनंदयंतीति नंदाः सुखजनकाः तेन भव

त्ति सनंदाः तदाहानंदा अस्सुखनामानुक्रसेतदिति मन्तनप्रकारमुपसंहरन्नुत्तरवाक्यमुपसंहरस्येवमिस
दिनाएवं पूर्वोक्ते गोदाकृता यास्कृतो रसंपत्तिरसौ गताऽनिमित्तं यस्य फलस्य तत्तथा पुत्रेणासत्ता पुनाम्नो
नरकात्त्रायत इति पुत्तस्सपुत्रे तो ति यावत् भा पिशब्देइ व्यांतरस्वातन्त्र्याभावयोस्सु चकः आ
सप्रदानेनापि कनुसंपत्तिं कृत्वा पुत्रेणासतीनयापितुरनि ष्टंलं निवारतीप्यमिसन्नयः दीर्घोभावं फ
[illegible]
श्चंद सइत्याह ता ति दास्पत्ति सनचिकेतावपितरमुवाचेयन्वयः १ वं पूर्वोक्तवचसो केनपेरितनद्वितीयं द्वि
तीयं वारं तृतीयमत्रतियवारं पुनःपुनरप्युवाचेसर्थः किमियत आह कस्मा इतिअपेक्षितपूरयन्नुत्तरमवतार
नायमिति यति वैवस्वतमुकृइति पित्रेति शेषः पर्दिदेवयांचकार दीर्घोविं तां कृतवानित्यर्थः चिंताप्रकारं प्रश्नपूर्वकमवता
रयति कपामित्यादिना बहूनां मुख्यवृत्तिमतामिति शेषः मुख्यया यथावत्सरं शाखाशुश्रूषलो प्रवृत्तिरू
पयेसर्थः शिष्यादित्यादि देहेन पुत्रभार्यादयो गृहस्ते मध्यमवृत्तिभाजो शिष्यादीनां मध्यमानां चकोश
वृत्तिद्वयसमुच्चयः कोलिप्सदेनचिकेतसि विघृतइति घोतनार्थः मध्यमयैवेति आज्ञादिवशेनाशिश्रूषयो
प्रवृत्तिरूपयेसर्थः नाप्यधमयापि चौदिनाकोपितस्सन्नू शिश्रूषसोभव वृत्तिरूपयापि त्रादिनाकोपेतत्व दाचिद

कृतं यमद्ययमस्य करिष्यतितत्प्रयोजनं किं कर्तव्यमासीन्नासीदवविधानाभावा

नद्दत्ते

प्रथमपानेमीतिसंबंधः पूर्वं विशिष्टगुणांहीनवृत्तिरिति तमुद्दिश्य [illegible] मध्यमवृत्तिं भाजं [illegible] गुणवत्पुत्रस्य
मृत्सवेदानमनुचितमिसाहापिपुत्रमितिमयाप्रत्तेन दोरापा [illegible] कथं तर्हि एकेवानत आह नूनमिति नूनं
निश्चयोपेक्षितं पूरयन्नुत्तरमवतारयति तथापीति तद्वचः पितुर्मे पामासहृदि सेवंपरिदेवनापूर्वकं किमयो
क्तमिति शोकाविष्टं वितरमाहेत्यन्वयः निमालयेति दीर्घालोचनं कुर्वित्यर्थः उपसर्गवशाच्चक्षि
ति कमेताः पितृपितामहादिकेभ्यो वृत्ताः स्ववध्यमेसत्यवचना दोषेण [illegible] ताः तथा पितृपितामहादयो येन प्र
कारेण वृत्तास्तं प्रकारमालोचयेत्यन्वयः तद्वृत्तालोचने नमम [illegible] स्यादित्यत आह तानिति वृत्तं सत्य
वचनादि आस्थातुं प्राप्तुमर्हसि योग्योऽसि इत्यर्थः आलोचयेत्यनन्तरं तांश्च दृष्ट्वाते पामपि वृत्तं मामु
मर्हसीत्यनुषंगः न च तद्वृत्तं मम सत्यवचनादि सहितामिसाह न चेति वृत्तं भूतं मनुभूतं भावे पि व
र्तमानं सा किंवा स्यादित्यत आह वर्तमानमिति वा शब्देनुक्तस्य विधयदुपसंग्रहार्थः प्रसक्तादिप्रमा ॥५॥
॥५॥ णविरोधात्ते ध्रुव सद्वृत्तं नेति भावः ननु मृषा करतां चेद्देवदत्तादि प्राप्तिर्हेतुस्त्वदातस्या गोनुचितद
सत्रहे साशंक्यतदेवनेसाह न चेति [illegible] तुत्वे नवा न्यमवतार [illegible] यतीयतद्इति सत्यामिवेति यथा स
[illegible] स्यपकाले तरसा वियुक्तं नश्यत्येवं मनुष्योपि जीर्णो वृद्धो वस्थां प्राप्तो म्रियते देहत्यज

[illegible]

ह॰ ति॰

ञ्जीत्यर्थः न केवलं तं राम रता वा नेत्युक्तिं तु जरत्प्रिमानपीर्यं मत्वा चैवं भवस्थादयस्समुच्चयार्थश्चकारस्तस्य मि
स वेति प्रावृट्काले वर्षधाराः सिक्तं सस्यं यथा प्रादुर्भवति तथा संचितकर्मोद्भवे मनुष्योपि देहान्तरं प्राप्नोती
त्यर्थः पुनराविर्भवति [illegible] यते च पतातान कश्चिन्मृषाकृत्वा जरामरो भवतीत्यन्वयः प्रतिपदं व्याख्याय
तात्पर्यार्थमाहैवमिति किं प्रयोजनं न किमपीत्यर्थः यमाय प्रेषयात दन्वासूनस्तस्य संपालयेत्यन्वयः श्रुत्यनुक्तं
पूर्वं भाषणादिकं कथायामुपेक्षितमिति पूरयति स एव मुक्त इति सत्यतायेव च तस्य स्वाय प्रेषिते ब्रह्म भवनं
ग गते सनाचिकेताः यम सदनं गत्वा तिस्रो रात्रीरुवास तस्यान्वयः प्रोष्य ब्रह्मसत्त्व वनं गत्वा तस्माद्गतं यमं बोधयंतश्च
तुरित्यन्वयः अतिथिः सन्ब्राह्मणस्साक्षादग्निरिव दहन्निव गृहान्प्रविशति तस्याग्रे दाहे शमयंतद्भवसंतोति ये ज्ञा
ति कुर्वंति यत इत्यन्वयः किमर्थमित्यपेक्षायामाह नचिकेत सइति नच तिथेः पूजा किमिष्टं प्रोत्पत्यये अथानिष्ट
नि वृत्तये नो नयं मानाभावादित्याशंक्य यस्याग्निहोत्रिमित्यादिश्रुते रकरणे प्रत्यवायाग्नि सकर्मेव कृतं र
प तेभ्युदय इति महान्हंत इति च कारः शिक्षाचाशवगताभ्युदयहेतुत्वस समुच्चयार्थः श्रवतामेव व्याकरोत्याशे
सादिनानिज्ञातो यं तमाज्ञातः प्राप्यः प्राप्तुं योग्यः कनकाचलादिस्तस्य प्रार्थनामम भूयादितीच्छानितरां प्रसक्षा
दिना ज्ञातः प्राप्यो थीराज्यादिर्येस्यास्सा प्रतीक्षेत्यर्थः योगो देवताध्यानं तज्जं संगतमित्यर्थः तन्निमित्तमिति साप्र
त्रि पवाग्निमित्तं यस्यतत्तन्निमित्तं फलमित्यनुवर्तते यागजं स्वर्गाद्यायमादिः क्रियाजंपि तृलोकादिकं दृष्टिविधा

स्येयस्याल्पमेधस इति केनाशयतीत्यपेक्षायामाह यस्येत्यादिना यस्य गृहे ऽनश्नन्ब्राह्मणो वसतीत्यन्वयः तान्ययोर्थ
माह तस्मादिति यस्मादनश्नन्नतिथिस्तस्य वै नाशयतीति प्रसिद्धवायं श्रूयते यस्मात्त्वं ब्रह्मापापादिनिरतिशयपूज्यं
ति तस्मादित्यर्थः सर्वोचस्त्वास्त्विति कर्तव्यामपापदीत्यर्थः अपिशब्दात्स्वस्त्यवस्थायां किमु वक्तव्यमिति भावः एवमु
क्तो भार्यालिरमात्सेवेति शेषः पूजापुरस्सरं नचिकेतसमुपसंगम्य समीपं गत्वा मृत्युरुवाचेत्यन्वयः वचनप्रका
रमेव प्रतीकमादाय व्याचष्टेति स्त्विति यस्माद्धेहेतेन ज्ञानपूर्वकमुषितवान्नमस्कारयोग्यश्च तस्मादित्यर्थः [illegible]
तस्मादित्युत्तरवाक्यादिपदोक्तदोषादुपशमनं प्रार्थयते स्वस्तीति अनश्नेनानशनपूर्वकं तन्नाश्यपश
मेन दोषप्राप्तिरूपश्शमो निरासः तेन ह्रासं न चतिथ्यनुग्रहे स्तेव सर्वं संपत्स्यते किं वरदानेनेत्याशंक्य परिहर
ति यद्यपीत्यादिना प्रसाध्य नं प्रार्थनं उषितं स्थितं त्रिसंख्यातां इच्छाविषयाः दित्सुर्दातुमिच्छुः यमं प्राप्य किन्नु
करिष्यति मम पुत्र इति संकल्प्य शान्तो मां प्रतीत्यस्य सशान्तसंकल्प इत्यन्वयः मृत्यो मां प्रति शान्तसंकल्पस्सुम
नावीतमन्युश्च यथा स्यान्मत्पिता गौतमः एतन्नियोजनमित्यन्वयः प्रेतीभूतो यमादागतो नवल्लोकनीय इति म ॥६॥
॥६॥ तोपेक्षां यथा न करोति तथा प्रसादं कुर्वित्याह किं च त्वत्प्रसृष्टमिति मा अभि मां प्रति लब्धस्मृतिरित्येतद्वाचत्रे स
पवेति यत्पितुः परितोषणमेतद्धि त्रयाणां वराणामाद्यं वरं वृणे इत्यन्वयः प्रथमेन वरेण पितुस्सौमनस्यं वृत
वते [illegible] नचिकेतसे वरप्रदानपरत्वेनोत्तरमवतारयति मृत्युरिति पूर्ववैवस्वतगमनात् हर्षितायथास्येह

पासी शोकरहितस्तन्मुक्तेन विशिष्टस्येत्यर्थः अवबोधहेतुमाह हे मृत्यो इति देवतात्वात् ज्ञानमस्तीति भावः ज्ञान
फलं किमित्यपेक्षायामाह यत इति अनन्तरस्याध्याहारः अग्निज्ञानं श्रद्धारहिताय तत्फले चाविरहितो च न वाच्य
मित्यत आह श्रद्दधानायेति श्रद्दधाया स्वर्गार्थिने मह्यमुपलक्ष्यत इत्याह स्वर्गार्थिन इति देवत्वप्राप्तौ हेतुमाह येनेति
चितेनोपासितेनेत्यर्थः यस्मादमृतत्वसाधनमग्निः तस्मादेतस्याग्नेर्विज्ञानं वृतो प्रार्थये प्रब्रवीमीत्यन्वयः
उक्तं दिशयति यत्तेया प्रार्थितं तत्प्रब्रवीमि मे न च सो निबोधेत्यन्वयः अस्मच्छब्दस्य वचने लक्षणेत्याह एवचस
इति वाक्यात् एकमना सावधानचित्तस्सन् हितार्थे ग्रसयति इत्याह स्वर्ग्यायेति प्रतिज्ञायास्संबोधन
स्यार्द्धं प्रयोजनमित्याशंक्याह एतेति समाधानं विषयान्तरव्यावृत्तिपूर्वकं चित्तस्यैकविषयत्वापादनं
तदर्थमित्यर्थः प्ररोचनायाः प्रवृत्तिहेतुत्वमपि प्रेत्याह धुनेति सत्वे ध्यानानं व्यकुरु नेति श्रुतेरग्निर्वायवा
दिस्वरूपेणासमष्टिरूपो विराडेव व्यव स्थित इति तेन विराड्रूपेणाग्निर्जगतः प्रतिष्ठेत्युच्यते स
॥७॥ प्रपंचमग्निज्ञानं चयनप्रकारेणाऽड्डष्टव्यमिति श्रुतिरस्मान्नबोधयतीत्याह एवं श्रुतेर्वचनमिति सर्वे श ॥७॥
रीरीप्रथमस्सर्वे पुरुष उच्यते आदिकर्ता स भूतानां ब्रह्माग्रे समवर्त्ततेति स्मृतेर्विराजो मेरादित्वं प्रकृतं लव्या
चष्टे नचिकेतस्तेति वक्ष्यमाणमपि श्रुतेर्वचनमित्याह किं चेति चेतव्या उपध्यातव्याः स्वरूपेणेति पूर्वेणा
न्वितेयथाशब्दार्थमाह येनेति तत्सदिष्टका प्रकाशकं तन्मंत्रजातोरतो नेत्यर्थः तदग्निज्ञानं यथोक्तमवधार

णासामर्थ्यं नचिकेतस आह यथावदिति यथोक्तमग्निं यमं प्रति प्रत्युच्चारितवान् प्रतिपादितवानित्यर्थः अथ नचिकेत
सः प्रत्युक्त्यनंतरं अस्य नचिकेतसः प्रत्युच्चारणेन तुष्टो मृत्युर्वरत्रयव्यतिरेकेणान्यं वरं दित्सुर्दातुमिच्छुः पुनरेवाह
तवानिति योजना वदनमेव प्रश्नपूर्वकमाह कथमित्यादिना शिष्ययोग्यतां यथोक्तार्थग्रहणपूर्वकं धारणा
क्षुद्रबुद्धि ख्यां मदुक्तं यद्धिष्यति अक्षतिलोभबुद्धिः सा न विद्यते यस्य सोऽक्षुद्रबुद्धिः चतुर्थमिति पितुस्सौमनस्याग्निविद्यास्वविद्या
पेक्षया चतुर्थमित्यर्थः इहेति व्याचष्टे प्रीतिनिमित्तमिति प्रीतिनिमित्तं प्रयोजकं यस्य तत् किं तत्प्रयोजकमित्यपेक्षा ति
यामाह तवैवेति प्रसिद्ध इति नाचिकेत इति त्वन्नाम्ना प्रसिद्धिं गमिष्यतीत्यर्थः नैतावन्मात्रं वरं अन्यदपीति नचि
केतसं प्रत्येकं मयन्नाह किं चेति शब्दत्वे हेतुमाह रत्नवतीमिति रत्नमयीमिति पाठांतरं योग्यतये दं शब्दस्य स
न्निहितमालार्थकत्वमित्याह मालामिति अनेकरूपां अनेकानि रूपाणि नीलादीनि यस्यास्सा ता
अत एव विचित्रामित्यर्थः सृङ्कां ख्यातोगेत्यर्थमादायात एवेति अकुत्सितां गतिमिति अकुत्सितगतिः धूमादिना अ
र्चिरादिना च प्राप्यफलत्वामित्यर्थः नन्वकृते कर्मणि फलाभावात् कथं वरप्रदाने न कर्मफलप्राप्तिरित्या
साविना शंक्य तात्पर्यार्थमाह अन्यदपि कर्मविज्ञानं सृङ्कां शब्दलक्ष्यं फलतो नेकरूपं ज्ञात्वा सिद्धं स्विष्टकृविंश्यर्थः प्री
तिनिमित्ताधिकारह दानानंतरं अवशिष्टमग्निज्ञानस्य फलं वदिष्यन् पुनरपि तत्स्तुतिमाहेत्याह पुनरपीति त्रि
कृत्वः त्रिवारं नाचिकेतोऽग्निश्चितो येन तद्विज्ञानवता संत्रिणाचिकेत इतिसंयोगत्वमित्याह तद्विज्ञानवानेति यथा

पि

वत् यथाकालमुपनयनपर्यंतं मातृतः वेदाध्ययनपर्यंतं तु तत आचार्यत इति शिक्षा प्राप्येत्यर्थः तदनुशासनम
नपेक्ष्य कर्मविज्ञानमात्रात्रिकर्मकृत्स्यादित्याशंक्याह तत्र हीति तदनुशासनं हि शब्दः स्मार्त प्रसिद्धिद्योतकः प्रा
मारूप्य कारतां धर्मज्ञानस्येति शेषः यथा मातृमान् पितृमानाचार्यवान् ब्रूयात् तेथा तन्त्वेभिर्निरब्रवीदिति श्रुतेंतो नो
रान्मानाचार्यानुशासनं प्रामाण्यकारणमवगम्यत इति योजना वेदाश्च स्मृतयाः श्रुतिशिष्टाचाराः स्तैःप्रत्यक्षं चानुमा
मी नं चागमश्चैते समेद्धि मे संशयः। विश्रुति चैव गतिः इ [illegible] ज्ञात्यादिति छंदमादियागोध्ययनं वेद
स्य दानं बहिर्वेदिदियमानं यथा त्रिकर्मकृत्तरतितया त्रिणाचिकेत इति द्वाराफलं प्रदर्श्य फलांतरमपि सविज्ञान स्मृति
माह [illegible] चेति हि यस्मात् हि रण्यगर्भीशः तस्मादसौ सर्वज्ञ इत्यर्थः द्योतनादिगुणवत्त्वं तमादित्यादिरूपत्वादिति शेषः
ईष्ट प्रतिमा समृद्धिभिर्देवैर्गर्भ्यर्वीश्वस्तूयत इति पूरातो प्रसिद्धं इष्टा चास्य भावेने स्वयमर्थः विशेषाध्येको
निस्तत्रशतानि इष्टकानां संख्या संवत्सरस्य च प्रातःसायंकालयोरनुष्ठीयमानान्यग्निहोत्राणि तावत्संख्याका
न्येव तेरि [illegible] ष्टकास्ता निधेयाश्चितोग्निरहमित्यास्य भावेन ध्यातेति स्वबुद्धिः स्वेन कृते त्या बुद्धिरूपासना तयासा ॥८॥
॥६॥ साकृतां शांतिं विराड्रूपफलं तामयोर्थमात [illegible] राजमिति ज्ञानमुपासनं चेयनं कर्म च शब्द उपसंहरतीति क्रियानु
कर्षणार्थः त्रयं किमित्यतो व्याचष्टे यो नकमिति इष्टकानां स्वरूपे संख्याप्रकारश्च एतत्पूर्वोक्तं च शब्दः कर्मसमुच्च
यार्थः एवं शब्दार्थमाह रूपेणाद्वि अग्नि शब्देन तद्विषयकध्यानमुच्यत इत्याह कृतुमिति संकल्पं ध्यानमि
स

प्र॰

समन्वित आसीत् तथैव प्रीतिमान् प्रतीतवान् प्रसन्नज्ञानन्नभविते स्यन्वयः यथा बुद्धिस्त्वपि पुरस्तात् पूर्वमासीत्स्नेह
ति समन्विता भविता प्रीसमन्वितस्त्वपि तात यथैव तीतः प्रतीत वानु सन्निति पाठे यथा पूर्वं स्नेहसमन्विता बुद्धिस्त्व
यासीत्तथैव बुद्धिः पितुर्भवितेसे कोन्वयः द्वितीयस्तु यथा पूर्वं प्रीतिसमन्वितस्त्वपि तात यथैव प्रतीत वानु सन्स एवा
पु यं त्वेति प्रसन्निज्ञावास नृत्वपि ता प्रीतिसमन्वितो भविनेति प्रतीत इत्यस्य प्रतीतिमानिति क्वचित्पाठः औद्दा
लकिरिति तत्कृतं स्वार्थे व्याख्यायापसार्थं व्याचष्टे [illegible] मुष्यायण इति अमुष्यप्रख्यातस्यापत्यमामुष्यायणः
उत्पन्नःपुत्रो स्यामुष्ययोरिति शाषादिना द्वयोस्संनंही द्यामुष्यायणो नज्ञारऽक इत्यर्थः। अनुज्ञातो अनुग्रहसंपन्नः
सुखमनौ यासं स्वस्तास्वापकमोस्यात् प्रमुक्तं संतं त्वां दृष्टवान्वीतमन्युस्स्यान्मया यमाय प्रेरितो मद्वचं [illegible] नमुक्ल
घ्यसमागत इति बुद्धिरहित [illegible] स्यादित्यर्थः पितुस्सौमनस्य दत्ते स्वर्गसाधनमग्निज्ञानं प्रष्टुं स्वर्गस्व
पं तावदाह स्वर्गे लोक इति आदि पदाद्याधिभौतिकाधिदैविकचौरादिसंग्रहः ननु रोगादिनिमित्तनभयाभावेपि मं
निमित्तं स्यादित्यत आह न चेति सहसा प्रभवसि प्रवृत्तति न प्रभवसीत्यर्थः यत एवमतो जरादियुक्तस्सइहलो
क इव तत्र कश्चिदपि त्वत्तो न बिभेतीत्यन्वयः उभेतिह्रैति वाक्यमन्वयमुखेन व्याचष्टे किं चेत्यादिना तितीक्रम्या
प्राप्तोर्थः शोकातिगस्सन् शोकमतिक्रांतस्सन् शेषिशब्दार्थमाह मानसेनेति च कारा बाह्यानिमित्तदुःखरा
हित्यं समुच्चयने दुःखाभावे सुखस्य संभावितत्वादाह मोदत इति एवं गुणानि [illegible] शिष्टस्वर्गेनियमरणाज्ञानापि

श्वः

तद्विपरीतं संसारनिमित्तं भ्रमात्मैकत्वमेव बुद्ध्यास्यं विज्ञानं तद्विपरीतं स्फुटयति [illegible]येति आर्यैरिति कर्तिः श्रेयः संस
वासनाविद्यानिवृत्तिरानंदावाप्तिस्तदेव प्रयोजनं यस्य तत्तथा प्रथमवल्लीसमाप्तिपर्यंतारव्यायिकायाश्च वां
तरतात्पर्यमाह तमेतमितितं श्रुत्यादिप्रसिद्धमेतं विद्वदनुभवसिद्धं आत्मज्ञानमंतरेण द्वितीयवरं प्राप्यापि
कृतार्थत्वादित्याख्यायिकया प्रपंचयतीत्यन्वयः। कामादिप्रलोभनाख्यायिकाया विशेषमाह यत इति पूर्वस्मा
पूर्व द्वरकाउदितात्कर्मगोचरः कर्मसाध्यः तस्मात् अत एवानित्यत्वसातिशयत्वदोषेण दुष्टत्वात्तस्माद्विरक्त
स्मा स्य इति स्तैदित्यर्थे तनिंदार्थे कर्मनिंदार्थे निंदा च निवृत्तावुपयुज्यते आदिशब्दः पौत्रादिपरिग्रहार्थः प्रलो
भनं रागानुकूलव्यापारः अपेक्षितं समर्पयन्नुत्तरमवतारयति नाचिकेता इति उक्तस्सन्नुवाचेत्यन्व
यः। यासर्वप्राणिसाधारणा इयं प्रसि[illegible]द्धा मनुष्यग्रहणं प्राणिमात्रोपलक्षणार्थं शरीरे पतित
आत्मास्ति वा नास्ति वेति संशयोयं प्रसिद्धः तद्विषयात्मास्तित्वविद्यामित्यन्वयः। संशयस्य वादिविप्रतिप
त्तिहेतुकत्वात्तामाह देहेति शरीरव्यतिरेको नेत्येके विप्रतिपत्तिः इंद्रियव्यतिरिक्तो नेत्यपरे मनो व्यतिरि ॥५॥
॥६॥ त्य क्तो नेत्यन्ये बुद्धिव्यतिरिक्तो नैयायिका [illegible]तीतो त्कावान्नवेति विप्रतिपत्तिमूलकोशाभाया [illegible]तीत ब्रह्माभेद
भेदविषयकस्संशयोन्यत्रेदं एव्यः वादिविप्रतिपत्तिमूलकः संशयः [illegible] नर्हिपक्षादिनास्त्वस्यैव नि[illegible]

धर्मादित्यत्र १ त्य

यसंभवात्तन्निर्णयार्थं प्रश्नोनर्थक इत्यत आह नचेति स्वतोनिर्णीत पुरुषानवे तिसंदेहादर्शनाद्देहादिव्यतिरिक्तात्मा
स्तित्वे संशयदर्शनान्न प्रसक्तोनंतरं निर्णयः तत्र लौकिकसंबंध्याप्यव्याप्तिलिंगाभावान्नानुमानेन निश्चय इत्यर्थः।
ननु तद्विज्ञानेन किं फलमित्याशंक्याह तद्विज्ञानेति यस्मात्तदधीनः परपुरुषार्थोऽत इत्यर्थः। एतदात्मा
स्तित्वं ननु पितुस्सौमनस्यमपि अग्न्यास विद्यापेक्षया तृतीयं तत्कथमेव वरस्तृतीय इत्याशंक्य पाठक्रमापेक्षया
वसिष्ठार्थकस्तृतीयशब्द इत्याह वक्ष्यतिप्रश्न इति न चात्मास्तित्वे दृष्टे तद्दक्षव्यं तत्कथमन्यदुच्यत इत्याशंक्याज्ञ यमा
ह किमयमिति एकांततो नियमेनार्थित्वेन विवेकादिकं संगृहीतं विवेकादिशालिनपुंसज्ञानयोग्यनेति परीक्ष
णार्थमुत्तरग्रंथ इत्यर्थः अपिशब्दस्त्विभक्त मेत्ता योजयति देवैरपीति देवा अपि एतद्विषयकसंशयवंत इत्यर्थः
ह न च प्रतिहंतज्ञानादेवा इति प्रसिद्धेः कथं संशयस्तत्राह पुरेति सृष्टिकालेपि शब्दादन्येषां संशयस्सुप्रसिद्ध इति गम्य
ते तैः श्रुतमपि दुर्ज्ञेयमित्याह नहीति तत्र हेतुमाह यत इति ननु नाणुपरिमाणत्वात्कथमणुत्वमत आह सूक्ष्म इति दुर्विज्ञे
य इत्यर्थः पूर्वं सुविज्ञेयमिति वस्तु शब्देन निर्देशः इदानीं शब्देनेति पुल्लिंगानिर्देशः अन्तरं इति आत्मज्ञानादित्यर्थः असंदिग्धफ
लं पशुपुत्रादि परोपदेशवाक्यं निर्बंध्यं तत्र दृष्टांतमाह अथमर्त्यमिदं इति न मर्त्यस्थवन्न दातारं प्रतिगृहीता उपदेशानी
यत्वादि इत्यनंतरं तमुपदिशेति नो चेद्वा इत्यर्थः ननु पंडितेनरूपदेशानीयत्वे अन्ये पंडितास्संतीति तत्राह इसते आह पवक्तेति

धर्मस्यात्मा स्वस्य स्वनलभ्य इति कथमन्विष्यतां तत्राह। न्विष्यमात्मा प्रीतिय द्यपि लोके यमादन्ये ब्रह्मविदस्संति तथापि
यमस्य सन्निहितत्वादन्यत्र गमनमाशंक्यैवमुक्तं एतस्य कश्चिदपि तुल्यो वरो न्यो नेयस्त्वयः। तात्पर्यार्थमाह।
नित्ये ति। शिष्यस्य सम्यक् शो। ध्येताय विद्यादेये सन्ति प्राये लयमस्य पुनरुक्तिरित्याह हैव मित्यादिना बहून्
तिहस्त्यादिषष्ठ्यन्वेतिहस्तिन्वेति जात्येकवचनं। हिरण्यं मित्यस्यायतनशब्दो जनपदरक्षत्वोलक्षणया वृते
तइत्याह मंडलेति चत्वारिंशद्योजनमिते देशे संम्राजः कर्म साम्राज्यं जनपदरक्षत्वमित्यर्थः। धारणकमेद्दर्शी
यति शशरमिती द्वियपास्त्वादिशून्य जीवनस्याप्रयोजनत्वादाह सम ग्रेति समया स्संपूर्णा अविकला इति या
वत्जीवितुं यावदिच्छसि तावद्धारयेसत्त्वयः। सद्धमित्यादिकोपलक्षणार्थं प्रथमापि शब्दः। पुत्रादिसमुच्च
यार्थः। द्वितीयो वरसमुच्चयार्थः। अथ पुत्रपनादीनामेकैकपरत्वेनोपन्यस्य समुच्चितमिदानीमुपन्यस्यति
प्रभूतमिव किं चवित्तेंप्रभूतमाधिकं हिरण्यं रत्नमादिपस्य तत्तत्थाच शब्दार्थमाह सहेति क्रियापदानुषंगमाह वृणीष्वेति अवन
॥१०॥ क्रियायाः कर्त्तारमध्याहरति। राजेति। असत्तुवीतिधातोर्लोटमध्यमेकवचनं तस्य निपात एधिइति। दिव्यानां दि ॥१०॥
विभावोदियाः। इत्यो वैशीकल्पवृक्षकामधेन्वादयस्तेषां मानुषाणांमनुष्यसंबंधिनो मानुषाः स्त्र्यंकंदनादयस्तो
षांच कामाहं कामयोग्यमित्यर्थः। नच कृत कर्मणः पुंसः इष्टप्रदानेतव सामर्थ्यं कुतइत्याशंक्याह सप्रसंकल्पादि
तिहियस्मादहं देवोस्मितिहतत्ज्ञानैश्वर्येण जोबलवान् तस्मात्सत्यसंकल्पस्तस्मात्सामर्थ्यंयमस्येत्यर्थः। कामाइत्य

तियावत्प्रत्यगानंदं निवेदयति यत्नेन करोति स इत्यन्वयः। पाशशब्दो वंधकत्वगुणयोगाद्धर्माधर्मादिनविष्यत्तइत्याह ध
र्मेत्यादिना कस्मादित्यपेक्षायामाह शरीरेति रागादिरहितो भूत्वा पहाय देशरूपदइति शेषः। किंभूतेत्यपेक्षाया
मपेक्षितं पूरयति विशोकेति उक्तमुपसंहरति एवइति स्वर्ग्यः स्वर्गसाधनं इत्यर्थः। द्वितीयेन वरेणायमग्निं वृतवान
स्य एष ते ग्निर्वरो ग्निरुक्तइत्यन्वयः। पौनरुक्त्यं परिहरत्युक्तइति इदमप्युक्तोपसंहारइत्याह किं चेति न नु प्रार्थनामंत
रेण स्वयमेव प्रेरणमनुचितमित्यत आह दानइति तृतीये वरइति शेषः। पितुस्सौमनस्यमारभ्य स्वर्गलोकपर्यंतं
यद्वरद्वयं सूचितं संसाररूपमेकं कर्मकांडप्रतिपाद्यमासन्या रोपितं तन्निवर्तकं चात्मज्ञानमित्यध्यारोपापवादन्ते
न पूर्वोत्तरग्रंथयोस्संबंधमाह एतावदिति यस्माद्वरद्वयसूचितं पितापुत्रस्नेहादि यद्वस्तु तावदेवावगंतव्यमित्यन्व
यः। हिशब्द एवकारार्थः। विधिप्रतिषेधार्थेन प्रवृत्तिनिवृत्त्यर्थेन मंत्रब्राह्मणेनोपनिषद्यतिरिक्तेनावगंतव्यं एवकार
व्यावर्त्यमाह नात्मेति आत्मतत्वविषयं याथात्म्यविषयं विज्ञानं एवमारोपं प्रदर्श्य तत्स्वरूपहेतुफलैरनुवाद
पूर्वकमपवादमातोत इति यतो निवृत्त्य विषयत्वं कर्मकांडस्यातद्द इत्यर्थः। विध्यर्थः प्रवृत्तिनिषेधार्थो निवृत्तिः तद्वि
षयस्येत्यनेन प्रमाणोपन्यासः स्वरूपमाहात्म्य निक्रियेति आदिशब्देन प्रमाता प्रमेयादि संग्रहः हेतुमाह स्वा
भाविकस्येति। स्वाभाविकस्य व्याख्या अज्ञानस्येति तस्यानर्थहेतुत्वं स्फुटयति संसारबीजस्येति तस्मादिपरितं
कस्य।

मस्तु ॐ इत्याह अत इति इदं वैराग्यार्थं पूर्वोक्तं सर्वं निंदनीयमित्याह किं चेति प्रभृते नाल्पिकेन तर्पणीयः प्रीणनीयः
ननु वित्तं चेत् तृप्तिकरं स्यात् तर्हि तदेव मितिचेन्नेत्याह न हीति । हि शब्देन तृप्तिकरत्वाभावः लोके प्रसिद्ध इति द्योत्यते अ
र्थीनामार्जने दुःखमिति न्यायात् । किं चातृप्तिकरे वित्ते दृष्टे वनाश्यथापि नामास्तु तथापि वरं वित्तेन वलप्स्याम
हे इत्याह यदि नाम इति त्वां वयं दृष्टवंतश्चेद् वित्तं लप्स्यामहे प्राप्स्यामह इत्यन्वयः वित्तन्यायमन्यत्राप्याह तिदेशाति जी
वितमपीति याम्ये यमस्य स्थाने याम्यं तस्मिन् स्थित्वेति शेषः । ईशिष्यसीति परस्मैपदं छांदसमित्याह ईशिष्य
स इति प्रभुरिति पुण्यपापवतां नियामकस्य याम्यस्य यावत्कालं प्रभुः स्यास्तावत्कालं त्वद्दर्शनेन जीविष्यामः इत्यन्वयः
थं त्वद्दर्शनेनैव सर्वं लप्स्यामहे किमनेन यासमेयसवतस समीपं प्राप्य संभाषणादिकं कृत्वेति कैमुतिकन्यायं मनसि निधा
॥११॥ याह कोहीति हि शब्देन देवतासमागमादिना भीप्सितप्राप्तिः श्रुतिस्मृतिलोकसिद्धेत्युच्यते । अल्पकृतेषु नायुषो वि
शेषणं किं तदेप्सितं तदाह वर इति । किं तदाह यदीति किं चोत्कृष्टपुरुषार्थलाभे संभवत्य धमं काममयमानो मूर्ख
एव स्यात् ततो मम स एव वर इत्याह यतश्चाजीर्यतामित्यादिना सकाशं निकटं तेभ्यो वितादिभ्यः देवेभ्यो वा प्रयोजनांत
रं प्राप्तव्यमित्यन्वयः ननु स्वर्गे किमिति न प्रार्थ्यते वित्तादिदोषं पश्यन् तद् इत्याशंक्याविवेकिनामेषा विवेकिनाम ॥११॥
मनुप्रार्थनेत्याह प्रजानन्निति तेभ्यः प्राप्तव्यं प्रयोजनं प्रजानन्नित्यन्वयः स्वमविवेकी व कृत्स्नातिर इत्यन्वयः प्र
जानन्नू प्रजनं मुपलभमानः क्व तदास्थ इत्यन्वयं मनसि निधाय पाठांतरं व्याचष्टे क्वमिन्नस्था इति न वाधिकतर
यो

पुरुषार्थान् अवगमेतेषु पुत्रादिष्वास्थास्यादित्याशंक्यापेक्षितं पूरयति न इति दुष्प्रापमपीतरजनैरिति शेषः दुष्प्रापमपि
अधिकतरं पुरुषार्थं प्रापयितुं क्व तदास्थो भवेदित्यन्वयः तात्पर्यार्थमाह न कश्चिदिति तत्र हेतुमाह सर्वे इति बुभूषति
उ न विंमिच्छति इयता प्रबंधेन नोत्कृष्टप्रयोजनमाह तस्मादिति यस्मादहं विवेकादिमान् तस्मादित्यर्थः वर्णो गीति क्रि
डा रतीः प्रमोदस्त्रीसंसुखं निरूपयन् यथावदुसान्ते स्थितिनाशौ विचारयन्नित्यन्वयः अतिदीर्घे बहुसंवत्सरपरिमि
ते अपि जीवने प्राणधारणे यतो जीवितप्राप्ताप गतातो मम प्रलोभनं विहाय प्रार्थितं वरं प्रदेहीत्याह न इति परलो
कविषये अस्ति नास्तीत्येवं प्रकारं यस्मिन् विचिकित्सनं विचिकित्सन्ति तत् तस्यात्मनो निर्णायक विज्ञानं यन्महत्प्रयोजननि
मित्तं मोक्षार्थं तद् ब्रूहीत्यन्वयः नचिकेतस्संविषयीकृत्यान्यस्याप्याधिकारनिर्णयार्थं संवादरहितं श्रुते वेचनमि
त्याह किं बहुनेत्यादिना ॥ इति कठोपनिषद्भाष्यविवरणे प्रथमा वल्ली समाप्ता ॥२९॥ अभ्युदयनिश्रेयसविभाग
प्रदर्शनेन विद्याविद्याविभागप्रदर्शनेन च केवलविद्यार्थितया शिष्यं प्रशंसतीत्याह परीक्षेति अवगम्यत
स्मिन्निति शेषः ॥ पृथगेव श्रेयस्सत्कामादिरर्थः निश्रेयसं मोक्षस्तत्साधनं ब्रह्मज्ञानमत्र निश्रेयसं तथेति य त
चाश्रेयः पृथक् तथा इत्यर्थः प्रेयः रमणीयम्युदयसाधनं ज्योतिष्टोमादीत्यन्वयः भिन्नप्रयोजनेयथा तेभिन्न
प्रयोजने अधिकृतमित्यस्य विशेषणं वर्णाश्रमादीत्यादिपदेन वयोवस्थादिपरिग्रहः वर्णविशिष्टस्याधिकारे
स्तत्र ब्रा[illegible]हस्पतिसवेन यजेतेत्यादिशास्त्रं प्रमाणं आश्रमविशिष्टस्याधिकारे गृहस्थस्सदृशीं भार्यामुपे

३

यादिसत्यादिवयोविशिष्टस्याधिकारेऽज्ञानपुत्रः कश्चकेशोऽधिनादधीतेत्यादि अवस्थाविशिष्टस्याधिकारे चिकित्सितव्या
चेत्स्पांप्रवेशेवेत्साप्रेदिमार्गं संबन्धनइतिव्याख्यमादाय व्याचष्टे सिनीतइतिननुविद्याविद्ययोः कथं बंध्यकत्व
मित्यतआहत्ताभ्यामिति सर्वैः कर्मभिर्वर्णाश्रमादिविशिष्टैर्विहितैर्विद्यायां साधनचतुष्टयसंपन्नताभ्यां प्रयुज्य
तेप्रवर्ततेतयोः प्रेरकत्वं वा कथमित्याशंक्याह तत्कर्तव्यतयेति आत्मनि विद्याविद्ययोः कर्तव्यता कृतिसाध्यता तया विधि
स्तद्विषयज्ञानेनेत्यर्थः ननु वेद्यकर्तव्यताज्ञानद्वारा विद्याविद्याभ्यां पुरुषः प्रेर्यतइत्ययुक्तं विद्ये विशेषकर्तव्यतावोधि
त्वात्सामान्यतस्सिद्धेः केनचित्कर्तव्यताज्ञानेन स्यात्तदेव नास्तीत्याशंक्याह प्रेयः श्रेयसोरिति अभ्युदयार्थिप्रेयसि
कर्मण्यमृतत्वार्थी श्रेयसि मोक्षसाधने प्रवर्तत इति यथासंख्यमन्वयः एवं च फलकामनया सामान्यतस्तत्साध
नं कार्यमिति ज्ञानप्रभृदिति भावः हि शब्दः प्रसिद्धिद्योतकः यथोत्तरत्रान्वेति हि यास्मात् सामान्येन कामनया कर्त
व्यताज्ञाने सिद्धमतइत्युपसंहारेण अन्वयः श्रेयसोप्रेयसेच कर्तव्ये विद्याविद्ये तयोर्भावः कर्तव्यता तया सर्थः ताभ्यां वि
१२ द्याविद्याभ्यां ननु कर्मणोऽज्ञानादिहेतुत्वेन बंधकत्वेऽपि विद्यायास्तन्निवर्तकत्वात्कथं बंधकत्वमिति चेत् कर्मणो ज्ञाना ॥१२॥
दिहेतुत्वेनालाभेन च विद्यायाबंधकत्वमिति भावः तयोरन्यतरस्यानान्यतरपरिहेयहेहेतुमाह तेयद्यपीति तथापि
इति विरुद्धत्वतत्रहेतुर्विद्येति यस्मादर्थे यस्माद्विद्याविद्ये विरुद्धेतस्मादन्यतरपरित्यागे नानुमजशक्यत्वादित्यन्वयः न क्षातु
न्वेकैनेकापरेणपराकर्तुं शक्येत्यतआह केनेति ननु क्रमेणानुष्ठातुं शक्येत्यतआह सहेतिहेतुमुपन्यस्याक्षरा

१ ननु कृतानभोग्याइत्याशंक्याह रमयंतीति ननु पुरुषरमयितृत्वं मनुलोकस्थानामपीत्या ॥१

स्यव्याख्या प्रार्थनीया इति दिविस्थाः पुरुषा इत्याशंक्य भौमस्त्रीवैलक्षण्यमाह सहेत्यादिना तूर्यवाद्यविशेषः वादित्रं
हस्तवाद्यं ननु देवप्रासादादिदृशा अपि प्रार्थनीया इत्यतआहास्मदादीति आर्षिपूर्वैः कामिभिः आत्मानं परिचारयस्वे
त्यन्वयः तात्पर्यार्थमाह पादेति मरणशब्दस्यतत्संबोधिनिप्रश्नेलक्षणामभिप्रेत्याह मरणसंबन्धमिति काकदंतपरिदा
रूपं प्रश्नं मानुप्राक्षीः माकार्षीरित्यर्थः मानुप्रयोगस्यार्थमाह मैवमिति सर्वतो विरक्तस्यशमादिमतो ज्ञानाधिकार इ
य त्याख्यायिकया सूचितं मनुत्तरमवतारयति मृत्युनेति एवं पुत्रादिना प्रकारेण हयायमेनोपन्यस्तानामुदाहृतानां येषां भ
वनं संदिह्यमानमेव तद्इत्यन्वयः अपि च नते पुरुषोपकारिण इति निंदायामतिशयमाह किं चेत्यादिना [illegible] अपक्षयं
नाशं कुर्वंतीति करइत्यपेक्षायामाह अप्सरः प्रभृतय [illegible] इति हि शब्देन प्रत्यक्षानुमानाभ्यां विषयात्वोतेजः क्षपयितृत्वं प्र
इ सिद्धमवद्योत्यते अथवा हि यस्माद् अप्सरः प्रभृतयः क्षपयंतीति तस्मादेते नर्थायेवेत्युत्तरेणान्वयः तत्र पूर्वोक्ते तेजः क्षपयि
तृत्वमुपलक्षणीकृत्य हेतुमाह धर्मेति धर्मेइष्टापूर्तौ क्रिः वीर्ये शरीरसामर्थ्ये प्रज्ञा शास्त्रार्थावगाहनशक्तिः
लक्ष्यं तेजः प्रागल्भ्यं मानावादीप्तिः यशः कीर्तिः ननु वयोऽकेत्यस्तं तथापि चिरजीवने विषयोपभोगः पुरुषार्थ इत्याशं
क्यतत्रापि दोषं [illegible] साह यांच्यापीतिच कोरशपिकारैः विषयदोषस्समुच्चयार्थौ दिलस्सिदानुमिश्चाभिश्च
तिस्थापि शब्दापेक्षि[illegible]तं पूरयितुं क्रियापदमध्याहरति भृशविवाति सर्वेशब्दप्रयोगाद्विरण्यगर्भायुर्गृहीतेसर्वो
युष्यांतवांत भावात् एवकारद्योतितकेमुतिकन्यायमाह किमुतेति अल्पीविका यतएवं जाता अतस्तदधीनविषयभो

यद्यपि हि रेवार्थे छंदसि प्राप्तेर्थं हितान्वयान्नयेनाहाभिवृणीत इति तत्र हेतुमाह प्रेयस इति कर्तृपदं साकांक्षमा
हकोसाविति यस्तदध्याहारेण प्रेय इति व्याचष्टे युक्तिमिति तु शब्दो बुद्धिमद्भेदलक्षणार्थः अल्पबुद्धिरल्पासंस्कृता
बुद्धिर्यस्य सः प्रेय एव वृणीत इत्यत्र हेतुमाह विवेकेति योगस्य प्राप्तस्य क्षेमो रक्षणं तन्निमित्तं नदाह शरीरस्यादि
शब्देन द्विपादिपरिग्रहः उपचयो वृद्धिः तल्लक्षणनिमित्तं वस्तु रूपानिमित्तं प्रेयश्शब्दार्थमाह पश्विति त्र च
प्रेयश्शब्दः फलपरः पुत्रादीनां गोत्वाल्लसिताप्रियत्वं प्रियरूपानुप्रियं रूप्यते जन्यते येस्ते प्रस्रप्र इति लक्षणा
नृतदादि स्वरूपानं चिंतयन्नभिसस्याप्रेक्षितं पूरयतित्याह इति वृत्तयमो कं स्तासर्यं दर्शयन्नाह इस नेन शि
घ्रस्तुतिः कृता मूढजनेषु प्रवृत्ता मूढजनप्रवृत्तातो धनप्रायां धनप्रचुरामित्यर्थः सृतो मार्गो बहुशब्दस्यात्रि
तेन पर्यवसानमित्याह नेकेति इति पौनरुक्त्यमाशंक्य दूरमेते इति वाक्यस्य व्याख्या शंकामाह तयोरिति वि
शेषेण दृश्यत इति भावः परिहारमवतारयति यत इति दूरमित्यस्य व्याख्या दूरेणेत्यादि अंतरेण भेदेन एतेव अथ
माता वरस्य रक्षित्वे हेतुमाह विवेकेति तत्र दृष्टांतस्तमइति सुबोपश्छांदसइत्याह विभूत्या विविति भिन्नफले हं
व्याचष्टे संसारेति संसारहेतुरविद्यामोक्षहेतुर्विद्येति विद्येत्यादि पूर्वकं व्याचष्टे केत इति याकर्मकांडे प्रसिद्धा प्रेयो ॥१३॥
॥१३॥ विषया इति शब्दो वेदांतप्रसिद्ध्यर्थः परस्परसमुच्चयार्थश्च काः श्रेयो मोक्षो विषयस्स्वाध्यं यस्यास्सा तथा प्रसिद्धेत्यालु
नृपदमाह पदेन शिलित न विद्याविद्ययो मध्ये किं मतोन्यं नचिकेतसंज्ञानास्मिन्नेत्याह अभिति नचिकेतसो विद्यायो व्याचष्टेक
गवतायामाकांक्षापूर्वकमुत्तरवाक्यं हेतुपरत्वेन
स्मादित्या

दिनान्नविद्धबुद्धिप्रलोभितेनाविवेकिबुद्धिवशीकरणसमर्थाः कामां न इति कामाः श्रेयोमार्गात्तु ज्ञानमार्गान्नविच्छेद्यं
कृतवंतो विच्छिन्नसंबंधं न कृतवंतः संबंधविच्छेदे हेतुमाह मेधावीनाम[illegible] सरः प्रकृति कामेनानिती भोगः सुखं
तस्य वांछेच्छा तस्या उत्सादनेनोत्सादनद्वारा न विच्छेदं कृतवंत इत्यन्वयः तात्पर्यमाह नेति यतस्ते नैव चानीताविर्यर्थः न
मानवं पात्रं योग्यमित्यर्थः विद्याभिनिवेशाया विद्याध्यकारित्वादशीं यति येवित्यादिना संसारमार्गनाः संसा
रयोग्याः अंतरं कार्यकरणसंघातसारभूतो मध्यमो देहस्तत्र वर्तमाना स्वाद्यात्माभिमानवंतः वेष्ट्यमानाः ब
ध्यमानाः केरिसाकांक्षायामाह पुत्रेति पुत्रादि तृष्णारूपपाशशतानि तैरित्यर्थः अतएव स्वयंधीराः प्रज्ञावंतः वयं
मेव कौकिकप्रज्ञाशालिनः शास्त्रीयप्रज्ञाशालिन इति मन्यमाना इत्यर्थः कार्ये करणाद्यभिमानशालिनां ग
तिमाह त इति यउक्तं द्रमगत्या विवृतिध्यात्वर्थमादाय दंद्रम्यमाणपदं व्याचष्टे कुटिलामित्यादिनानेकरूपामुत्तरायणा
दिरूपां गतिं मार्गमिच्छंतः प्रार्थयंतः जराशब्दो दुःखहेतुवस्तूपलक्षणार्थः रोगोध्यानुवेषम्यमादिशब्देन मनः पी
डादिपरिग्रहः तेजनिते दुःखे [illegible]
परिगच्छंति पतितः स्वर्गादि भ्रमंतीत्यर्थः अविवेकिनस्संसारानवध्यदर्शिनः तत्र दृष्टांतमाह अंधेनेति नयनरहितं
न महविवमइति कंटकपाषाणादिगर्तादिसहितइत्यर्थः यथांधा इति श्रुतिपदं व्याचष्टे बहव इति माह तमनर्थं कं
टकतादनेपंगुत्वदेहविशीर्णत्वादिरूपं गच्छंति प्राप्नुवंति यथा तद्वद्भ्रमंस विवेकिन इत्यन्वयः पूर्वोक्तार्थे हेतुत्वेना

सिद्धेयस्स बालं पुत्रपश्वादि प्राप्तिकत्वाद विवेकिनं प्रति नोपपतिरतेबालो नानुतिष्ठतीत्यर्थः २

द्रायोक्तं व्याचष्टे अत एव स्मृतः शब्दार्थमाहमदत्त्वा तिपरेकाले देहपतनादूर्ध्वं सम्यगीयते गम्यत इति संपरायः अथवास्
प्यतमस्ते इसुपरलक्ष्मलं परापरब्रह्मप्राप्तिकं फलं प्रारब्धविगमानंतरमित्यर्थः तत्प्राप्तिप्रयोजनं परापरब्रह्मप्राप्तिः प्रयो
३० जनं यस्य स तथा मूर्धन्यविशेषकारव्यानादिः शास्त्रियं प्रमादं कुर्वंतं व्याचष्टे पुत्रेति पुत्रादिसाध्यप्रयोजनेषु न केवलं व्या
सक्त [illegible] मनस्कं न भाति किंतु न्यचापीत्याह तथेति मूढमिति वित्तादिनिमित्तपुरुषार्थमपश्यन्नृतद्दार्जनादौ व्या
सक्तचित्तमित्यर्थः अतएव तमसाच्छन्नमित्याह तमसेत्यविवेकेनेत्यर्थः तं सांपरायो न भाति सन्वयः ननु द्व्यासक्ततया
लो यं कीन मायाप्रस्तु भातीत्याशंक्य कैमुतिकन्यायेनाह नेत्य यमेवेति लोकविशिनष्टि अस्य नेतीति शब्दकल्पपरामर्शी
मानीति विनष्टस्य याभिमानवानित्यर्थः सकृदुत्पन्नस्य पुनः पुनर्यमवश्यतानुपपन्ने सत आह नन्निरेति प्रबंधः प्रवा
हः ननु चर्मार्थकामेषु सर्वे एव लोक आसक्तः कश्चिद्धि घायिकादिलोमावादुपनिषदो व्यर्था तेत्याशंक्याह प्रायेणेत्युस ति
गितः कामाद्यासक्त एव जन इत्यर्थः हि शब्दः प्रसिद्धार्थकः यस्त्वनेकजन्मार्जितसुकृतप्रसादासादितशुद्धबुद्धिः को
मादिविमुखो विरतिशयपुरुषार्थं ब्रह्म प्रसक्तेन जानाति स सहस्रेष्वपि नचिकेतस्सदृशः कश्चिदेव भवतीत्याह य २१४॥
यस्त्विति तत्र हेतुपरमुत्तरमात्य स्मादिति ननु मेघसंदेशादि सत्त्वपर्थेः श्रूयत इत्याशंक्याह श्रवणायेति तस्य
११४ व्याख्या श्रोतुमपीत्यनेकैः श्रोतुमपि यो न लभ्य इत्यन्वयः अयमाशयः श्रवणस्य दृष्टफललाभ्नि विषयस्य च साक्षा
त्कारजनकत्वात्तस्यापि प्रति आप्रसय एव इतिताद्दाक्ष्यविषयप्रष्टव्य इति पूर्वोकायिकादिध्य इत्यर्थः न विंदंती ये
तद्धेतुपूर्वकं व्याचष्टे भागिन इतीतद्व्याचष्टे संस्कृतेति नियमने मित्तिके र संस्कृत आत्मांतःकरणं येषां तेन योक्ताः
केषांचिच्छ्रोतुं दुर्लभोन्येषां ज्ञातुं दुर्लभ इत्याह श्र पर्वतोपीति अन्य इति २

त्तीगृहित्वा व्याचष्टे नयोरिति विद्यारेण षष्ठी अविद्यारूपं कर्म श्रेयो हि तेत्सन्वयः अपेक्षिताध्याहारेण सर्वं नाकांसा
वध्यारत्त्विति व्यायेनाह श्रेय एवेति शिवमानंदरूपं विद्योपदानुः श्रेय इत्युक्तात द्विपरीतस्यानर्थप्राप्तिरित्याह यस्त्वि
तितु शब्दो विद्यापातुर्वैलक्षण्यार्थः अदूरदर्शीत्यस्य व्याख्या विमूढ इत्यस्य विवेकीत्यर्थः ननु कर्मकर्तुः फलं स्यादिति शंक
ते कस्मादिति नन्वर्थो न्नहीयत इत्युक्तमत आह पारमार्थिकादिति मोक्षादित्यर्थः ननु मोक्षस्व गोपन्यतं आह मरत्सुत४
नित्स्यादिति विमूढत्वमस्य रव्याख्यानेन दर्शयति कोसाविति ड एवोपादत्ते नुतिष्ठतीत्यर्थः इसेतत्तु ड्यादत्र इसु
वि केयावानैर्थस्तावा न्यूतीत इत्यर्थः नन्वधिकृते न पुरुषे लोभे अपिंघ्या विप्येकर्तुमन्वायते यदि तन्हि कित्यर्थ पुरुषो बा
हुल्येन श्रेयस्वन गृह्णातीत्याशंक्य स संदेहे अपि स्वाधीने तयापि फलतस्साध्यनेतो मंदमतीनामशक्यमितिते
धि इत प्रेयः श्रेयः सी पुरुषमधिकृतं प्राप्नुत इत्याह य घुमेत्यादिना पतत इत्याह पूर्वेक इताम्रता वितिव्याना रूपमिहा आह
इतत्ततितस्य व्याख्या श्रुत इति तद्व्याचष्टे प्राप्नुत इति पेस्य रसमुच्चयार्थौ चकारौ व्यामिश्रद्योतको यतः श्रेयः प्रेयसोः स्व
रूपतः फलतश्च विवेकाभावाल्लोकः प्रेय एवादत्ते तो बुद्धिमानूहंसो यथांभसस्सकाशात्क्षीरं विविच्य गृह्णाति तथा प्रेय
सस्सकाशाद्विविच्य श्रेयोत्तावीतदेवसाधने संपादनीयमित्याहात इत्यादिनानुरूलाध्यवमितिकमेतोच्चछोनेमहाना
यासः फलमपि दुरन संवलितं विघ्या प्राणाव न्वयव्यतिरेकदृष्टानर्थोनिवृत्तिरानंदावाप्तिर्यत्नाभाव इति विविनक्ति विवे
चयति गुरुलाघवमित्यर्थः नियुक्तं दर्शयति धीर इति संस्कृतमतिरिति यावत् गुरुलाघवविचारस्य फलमाह श्रे

२ व्याख्यानुवादः न केवलमाचार्येणोपदिष्ट आत्मा अधिगमेनापीत्याह आगमवतेति अवगमवतेति पाठः सुगमः द्वितीयः २
यद्दर्शयति तदस्याहमिति तत्त्वज्ञानभिन्नमहमस्मीत्यर्थः तदन्योऽहमिति पाठोऽप्ययमेवार्थः तत्रोपमानमाह आचार्य
स्येवेति वृत्तानुवादपूर्वकमुत्तरवाक्यमवतारयति एवमिति अनन्यतयास्थितेनाचार्येण प्रोक्त आत्मा सुविज्ञेय इति प्र
थमं व्याख्याने आचार्येणानन्यतया अनन्य इत्येवंरूपेण प्रोक्त आत्मा सुज्ञेय इत्यनुवादः तृतीये समः। चतुर्थे आचा
र्येणैव प्रोक्त आत्मा सुविज्ञेय इति एवकाराध्याहारेणानुवादो व्याख्येयः पृथग्दर्शिनानुपदिष्ट आत्मा परोक्षस्य
विषये हेतुरथेति पृथग्दर्शिनोपदिष्ट आत्मा अणुः परोक्षः परोक्षादपि परोक्षः अणीयान् अणुप्रमाणादप्यल्प
परिमाणादप्यणीयानित्युक्ते उपपद्यत इत्यर्थः हि नपर्थः अल्पपरिमाणादप्यनुतरस्त्वपद्यत अस्य अत्र हेतुमाह अ
तर्क्यमिति अणीयानित्युपक्रमे पुल्लिंगनिर्देशादतर्क्यमिति नपुंसकः पुल्लिंगत्वेन विपरिणतो यदीत्याह तर्क्य इ
ति तर्कता हि यस्तर्क्यः न तर्क्यो तर्क्यः ननु तर्कस्यानुमानरूपत्वेन प्रमाणत्वात् कुतिवदुस्त्वबोध्यकत्वाकार्थ इति
गम्य आत्मेत्यत आह स्वबुद्ध्यूहेनेति स्वार्थीनाबुद्धिः स्वबुद्धिर्न गुर्वाद्युपदेशेन संस्कृता तयाप्यूह आरोपस्ते
न तर्केणेत्यर्थः तथा स्य [illegible] नुमानस्य मंतव्य इति श्रुत्या वेदांतसहायत्वमुक्तं वाधितं स्यादित्याशंक्याह केव
लेनेति श्रुत्यसहायेनेत्यर्थः तथा च श्रुत्यनुकूलतर्कस्य समूलत्वात् प्रामाण्यधिके केवलस्य नार्थनिश्चायकत्वे
ति भावः केवलेन तर्केणातर्क्योऽयमित्यत्र विपक्षे दंडमाह तर्क्यमाणे इति तर्क्यमाणे आत्मनि केनचित् ताकि
केणानुपरिमाणे स्थापित इत्यन्वयः एकेनानुत्वेन स्थापित आत्मन्यन्योऽपि ताकिकं कमन्यान्यथाप्यूहति

स्थूलत्वं शरीरपरिमाणत्वं वा इत्याहोन्यत इति नान्योऽनन्यस्तेन ब्रह्मत्वात्मस्वरूपत्वादिति शेषः विषयेण विषयी लक्ष्यत इत्याह तत्पृथग्
दर्शिनयभेददर्शिनेत्यर्थः तद्देवानेवि वृणोति प्रतिपाद्ये निर्वेदाते प्रतिपाद्यो ज्ञेयो येन भिन्न आत्मा तत्स्वरूपेण तेनेत्यर्थः श्री
त्य स्त्यनुक्ते सतीत्यन्वयः गतेः शब्दस्य पूर्वोक्तविकल्पविषयचिंतापरत्वमादाय व्याचष्टे गतिरिति सर्वे चते विकल्पा श्र
सर्वे विकल्पाः स्तद्विषयाणि तया श्रीतारा प्रयुक्ताभिताः अभिनायस्मिन् तस्य भावस्तत्त्वं तस्मादाचार्यपदाध्याहारेण
धीरमाहात्म्येति स्वात्मभूते ब्रह्मात्मभूतेन अनन्य इत्येवंरूपेणात्मनि प्रोक्ते प्रकर्षेणोपदिष्टे सतीत्यन्वयः अत्रात्मनि
ब्रह्म त्वमस्मीत्येव गतेरभावे शेषः ज्ञेयस्यान्यस्याभावादिति ब्रह्मात्मैकत्वादिन्नस्याभावादित्यर्थः अत्रैकत्वेन
विज्ञप्तिरस्त्विति रास्ते केवलविज्ञानं फलितमाहात इति यतो ब्रह्मात्मैकत्वमेव वक्ष्यते तद्ज्ञानं गतिः श्रुत इत्यर्थः गं तु
तव्यामावाद्वैतत्वात् तरा भावात् यतो न प्राप्तव्यांतरम् तो गते [illegible] शीनांतरं नावशिष्यत इत्यर्थः गतिरत्र ना
स्तीति संशय्याऽर्थांतरमाह संसारगतिर्वेति। अनन्य आत्मनि गुरुणा प्रोक्ते तत्रात्मनि संसारगतिः संसारप्रति
सस्यत्वेन नास्तिक च्युतादे संसारस्याभासरूपत्वप्रसक्तेः इति भावः ननु विज्ञानस्य न संसारनिवृत्तिमुख्यफल ॥१५॥
॥१५॥ तत्कार्यं संसारावगतिनिषेधयति इति नेत्याह नांतरीयकत्वादिति विज्ञानफलस्य मोक्षस्यानेदाबाधसंसारनिवृ
त्तिर्नांतरीयकत्वादित्यर्थः अगतिरिति पदच्छेदेनार्थांतरमाह अत्र वेति श्रोष्यमानं यत्तु ब्रह्मसत्तया नैतेनाचा
र्येण शिष्यबुद्ध्याविवेश्वरभूतेनोपदिष्ट आत्मा निशिष्यस्याधिकारित्वान्नवेबोध्य आत्मविषये नास्त्यवबो
धोऽनवसेयेत्यर्थः इदमुपलक्षणं प्रतिबध्य बोध्यस्यापि बोधे प्रतिबंधो न भवतीति भावः श्रोतुर्बोध्यमभिनि

यस्माच्छ्रोतारोऽप्यतो ज्ञातारश्च दुर्लभास्तस्मात्कश्चिदेवाधिकारी भवतीति पूर्वेणान्वयः एवं श्रोतारं महिकुसंवक्तारं महीकरो
ति किं च तेन केवलं श्रोता दुर्लभो वक्तापीत्यर्थः अस्यात्मनः आश्चर्यवद्बोद्धृत्वाचीति तत्सदृशो लक्षस्तेष्वाह अद्भुतवदे
वेति यथानेकेषु पदार्थेषु कश्चिदेव पदार्थ आश्चर्यकर एवं वक्तापि कश्चिदेव भवतीत्यर्थः वक्तृदौर्लभ्यानंतरं श्रो
तृषम के पुलभ्यापात्मनः कुशल एवं कश्चिदेव भवतीत्याह लब्धेति यथावत्तद्दुर्लभस्तत्त्वेऽर्थः कुशलपदयुक्ते
नुत्रवसमर्थ एव तत्र हेतुमाह यस्मादिति निपुणोसाक्षात्कृतब्रह्मतत्त्वेनाचार्येणानुशिष्टो वृद्धोऽतो ज्ञाता तस्मन्नूता
नात्साक्षात्कारवान्कश्चिदेव भवतीत्यस्मात्तस्मात्कश्चिदेवात्मनो लभ्यो सम्यक् ननु वाक्यार्थयुक्ताचार्यमतापाचार्येणा
तज्ज्ञस्यतिल नुशिष्टोऽधिकारी स्वाधिकारसामर्थ्याच्च भविष्यतीत्याशंक्यते कस्मादिति श्रोत्रियं ब्रह्मनिष्ठमिति श्रुत्यंतरे युक्त
नियतिरेके [illegible] ब्रह्मनिष्ठायाश्चाचार्यविशेषणाद्धेन श्रुतत्वात्तादृगाचार्योक्त आत्मा ज्ञातुं लभ्यं च ज्ञक
इत्याह न नरेणेत्यादिना मनुष्येण मनुष्यत्वाभिमानवता तत्र एवावरेणावरपदार्थमाह हीनेनेति प्राकृतबुद्धिना प्र
व कृतेषु पश्वादिष्वपि मानरूपा बुद्धिर्यस्य सः प्राकृतबुद्धिस्तेनेत्यर्थः [illegible] एष सियेयमित्यादिनेति शेषः तत्र हेतुमा
ह बहुधेत्यादि तिरस्त्यवदिति दिक्कवादिभिरस्तीति चिंत्यमानस्तेनास्तीति चिंत्यमानो नास्तीति पक्षे सांख्यव्यतिरि
ह्यस्मादिति [illegible] प्रत्यवदिति तिरस्कवादिभिरस्ति इति वेदांतिभिश्च स एव ब्रह्मास्मीत्यन्यइति चिंत्यमानो यस्मात्तस्माद्विप्रतिपत्तिम
त्केकतो शुद्ध इतितेरकतो शुद्ध इति वेदांतिभिश्च सएव ब्रह्मास्मि इति चिंत्यमानो यस्मात्तस्माद्विप्रतिपत्तिम
तासुपदिष्टो योन लभ्युं शक्य इति भावः केनाचार्येणोक्तो ज्ञातव्य इति पृच्छति कथमिति प्रतिपाद्यब्रह्मात्मभूतेनज्ञी
वन्नुक्तेन शिष्यबुद्धिपरिपाकपर्यन्तमवतानुपदिष्टआ
पदिष्टो

इत्याह तत इति ततः पूर्वस्मादयं विमानात् अणुतो ततोऽपि परो सूक्ष्मतो अन्यस्तार्किकैः ऊहतीति हि प्रसिद्धमेततत्तोऽपीति पूर्ववत्तु न नु
कश्चित्तार्किकायणोः परिमाणस्य निष्ठा भविष्यतीति तेनेत्याह नहीति कुत्सितस्तर्कः कुतर्कः ऊहक्षमानुनिबंधनः तस्य निष्ठा
कुत्सितश्च द्विविषये पाइसमाप्तिः क्वचिदपि न विद्यत इत्यर्थः फलितमाह न इतियतस्तर्कान्वयीनात अत इत्यर्थः अन
न्येनाप्यदर्शिनाप्रोक्त आत्मनि विषये आगमप्रतिपाद्यातुरतिशोकमास्वदिभ्यागमेन फलवत्त्वेन प्रतिपाद्या
येयं मतिरेषा तर्केणानपायनीया न पदितोयेत्यर्थः पुनर्ग्रहणमन्वयार्थं अर्थांतरमाह नापुनेतव्येति न हा
तव्या न बाध्यनीयावाशब्दः पक्षांतर [illegible] प्रीतिप्रथमयक्षे ह्यात्मविषयामतिर्न तर्केणाजनानिर्येय
र्थः [illegible] द्वितीयकुतर्कोदिनागमजनितो [illegible] मतिः न बाधनीयेत्यर्थः न चागमानुकूलतर्क
ह स्यापि निबंधकस्यादित्याशंक्य कुतर्कस्यैव निबंधक इत्यत्र तार्किक इतिय त्किंचिदेव कथयतीत्यन्वयः यत्किंचित्
सगत्ति तस्य तदस्वज्ञात्वादिके तदपि प्रमाणमूलमिति चेन्नेत्याह स्वबुद्धिपरिकल्पितमितितत्र हेतुरनागमज्ञ इ ग
ति हि यस्मादागमार्थानभिज्ञस्तार्किकः तस्मात्स्वबुद्धिपरिकल्पितमेव यत्किंचित्कथयतीत्यन्वयः अपृथग्द
र्शिनाचार्येणोपदिष्ट आत्मा ज्ञातुं शक्य इत्युक्तमर्थं श्रुतिर्निगमयतीत्याह तत एवेति यतस्तर्कजन्यानभवतीसत ॥१९॥
इत्यर्थः कस्मादन्येनेत्यपेक्षायां पूरयति तार्किकादिति प्रोक्ता प्रकर्षेणोक्तोपदिष्टेत्यर्थः सुज्ञानाय साक्षात्कार
यप्रिवतमेति संबोधनं नचिकेतसः आकांक्षापूर्वकमुत्तरवाक्यमवतारयति कापुनरितिमतेरुत्तरक्षेत्रप्राप्य
मात्रात्तु प्राप्तवानसीति निर्देशः नरप्रदाने स्वाभिविद्यादिप्राप्तिपर्यंततादृक्प्रीति निर्देशः अवितथपरमार्थ
॥१९॥ आत्मविषयोऽयस्मात्स्थाने अनुकंपयन्दयाकुर्वन्नित्यर्थः नचिकेतसमनुकंपयन्प्रेक्षमाणाः ज्ञातस्तुतयआह
त्यन्वयः

हे

[illegible] ॥३॥

कथं

प्यंतादृक् पुत्रः शिष्यो वा भवति सुतरवाकाशुयः मयाज्ञानतापि बह्वायासं कर्मकृतं तत्फलं दीयमानमपि न गृह्णासि
ततोऽसन्नोपाधिकतरप्रज्ञोऽसीति स्तौति तात् स्तौतीत्याह [illegible] न राघेतुष्टो हे इत्यादिना शेवधि
शब्देन निधिशब्दपर्यायेण कर्मफलमुच्यते भूरस्थापितहिरण्याद्यर्थकत्वान्निधिशब्दस्य सा शंका कामना
विषयतमुत्पन्नाद्योगात् शेवधिशब्दः कर्मफले विघात इत्याह निधिरिवे ति [illegible] शेवधिशब्दस्य पुल्लिं
गत्वाद्याहानिसमनित्यमित्यतीतितत् न प्राप्यत इत्यन्वयः ध्रुवशब्दोर्थमाह परमात्मेतितर्हि नित्यसुखप्राप्तिः केन
सतआहयस्त्विति हे नचिकेतः नित्यमनित्य [illegible] साध्यनेन प्राप्यत इति ज्ञानतापि मयाभिश्चितं इत्यन्वयः प
दार्थमुक्त्वा वाक्यार्थमाह अनित्यैरिति तेन चितेनाग्निना अधिकारापन्नः धर्माधर्मफलयोः प्रदानेन जंतूनां नियं
तृत्वमापन्नः याम्यमिति यमयतीति नियच्छतीति यमः तस्येदं याम्यं तं नाधिष्ठितमिति यावत् नन्वनुकर्मफलस्य तदर्थे
हेत्यादि [illegible] हानि सर्वश्रवणात् कथं नित्यत्वं तत्राह आपेक्षिकमिति कंचित्कालावस्थायी इत्यर्थः आहिरण्यगर्भप
दादिस्तृष्णक्रमस्य ब्रह्मविद्यायामधिकारः इत्येतद्दर्शयितुं प्रस्तारं स्तौति तं तितिअज्ञो वे ति पदं व्याचष्टे हे वेति हिरण्यग
र्भपदइत्यर्थः हिरण्यगर्भस्याध्यात्माधिभूताधिसहित सर्वजगदाश्रयत्वे हेतुमाह सर्वात्मकत्वादिति अनन्तपद
वक्षित क्रतुफलं हैरण्यगर्भं पदमित्याह क्रतोः फलमित्यादिना क्रतुर्हिरण्यगर्भोपासना आनंत्यमपेक्षिकं
पवमुत्तरपदेष्वपि द्रष्टव्यं माध्ये प्रथमचकारोनंत्याभयसमुच्चयार्थः द्वितीयः स्तोममहत्त्वगुणसमुच्चया
र्थः संहतमिति विशिष्टमित्यर्थः पदार्थमभिधायतदनुवादेन हेतुं दर्शयति स्तोमं चेत्यादिना अनेककीर्वस्था
ली

मिष्ठिरण्यगर्भपदं गम्यत इति पुनरप्यविस्तीर्णमाति निरुच्यते प्रतिष्ठायनेनेति स्थितिस्तां कस्येस पेक्षावापा माहात्म्यं
हे नचिकेता इति संबोध्य नमस्यस्त्राक्षीरिति सत्वं दृष्ट्वा किं सत्कृत्वा न सीस पेक्षोयां प्राक्क हिरण्यगर्भपर्यंत संसा
रभोगजातमित्याह सर्वमेतदिति उपलक्षोत श्रोतृप्रशंसामुपसंहरन्नाभवतेति यश्चेत्त यो देहव्यतिरिक्त आत्मा पृष्ट
स्तस्यैव परमार्थस्वरूपविज्ञानं सनिदानसंसारनिवर्तकं परमानंदप्राप्तिसाधनमतः परं श्रेयस्साधनं च
र्मेश्वनास्तीति दृष्टस्य वस्तुनः प्रशंसया च प्रष्टारं प्रशंसते यत्त्वं ज्ञातुमिच्छसीत्यादिना यमात्मानं ज्ञातुमिच्छ
सि तमित्यन्वयः यं च तमिति क्वचित्पाठः दुःखेनेति असंतायास्तेनेत्यर्थः । तं दुर्दर्शं कं । श्रित्यो वेष्टितवानित इतितत्र है
तुमाहातिसूक्ष्मत्वादिति तमिति परमसूक्ष्माकाशादेरपि कारणत्वादिति सूक्ष्ममतो दुर्दर्शमित्यर्थः गूढमनु
प्रविष्टमित्यस्यतामयीर्थमाह प्राकृतेति विषयाः शब्दादयः नन्वनंतायामविस्तारस्य न बुद्धौ स्थितत्वमिसात्रं
कलिहतनेतिनुष्ट्वाविसर्थः अनर्थाः रागद्वेषादयः तैः संकटे संतायासत्रेनके कार्यकरणसंघात इत्यर्थः गूढम
नुप्रविष्टं गुहाहितं गह्वरेष्ठं हेतुस्तद्दुर्दर्शत्वे हेतुरित्याह यत एवमित्यादिना यतो गह्वरेष्ठोत इत्यर्थः पु
नुं रातनं सदातनमित्यर्थः अध्यात्मयोगाधिगमेनेति प्रात्यगर्थः धीरः अध्यात्माधिगमेन देवमात्मानं मत्वा हर्षशोकौ जहातीत्य
॥१२॥ र्थः हर्षशोकोपलक्षितसंसारनिवृत्तो हेतुमाहात्मन इति स्वोत्कर्षप्रयुक्तसुखादि परोत्कर्षप्रयुक्तं स्वा ॥१२॥
पकर्षप्रयुक्ते दुःखादि परापकर्षप्रयुक्तं सुखादि तयोरभावे परगच्छत इत्यर्थः अत्र धीरो बुद्धिमानिति श्रव
णमननसत्वमुच्यते अध्यात्मयोगशब्देन निदिध्यासनमुच्यते मत्वेति साक्षात्कार उच्यते आत्मतत्त्वज्ञान

स्यसनिदानसं[illegible]सारनिवृत्तेकत्वमादाईयानंदावाप्तिसाधनतामाह किं चेति वक्ष्यामीति नञा
यतइत्यारभ्येति द्रष्टव्यं स्वाधीनश्रवणं यावत् यस्माचार्यप्रसादादिति अथवाचार्यप्रसादादासंपदि गृहेति योजना
आसंभावेन परिगृहीतेति मननेन ब्रह्मतत्वं श्रुतं प्रमाणालंबितेन निश्चितेत्यर्थः। प्रायेण मनुष्याधिकारत्वाच्छास्त्रस्य
तिमर्हसि ग्रहणं। तत्वज्ञानस्योत्तमधर्मत्वमाह धर्मादिति कस्मादपि यत्कर्मास्तेपेक्षापामाह शरीरादेरिति ष्टयेक्ष
रणं। निदिध्यासनं प्राप्ति स्साक्षात्कारः मोदनीयमात्मानं लब्ध्वा सविद्वान्मोदत इत्यनेनानंदावाप्तिरुक्ता एवं
वस्तुप्रशंसां कृत्वा प्रष्टारं प्रशंसति आह तद्देवमित्यादिना तदिति तस्मादित्यर्थः यस्माद्विद्वान्साक्षात्कारान्निर
तिशयानंदं ब्रह्म प्राप्नोति तस्मादित्यर्थः एवं विधमिति। निरतिशयानंदस्वरूपमित्यर्थः ब्रह्मैव सद्म भवब्रह्म
ग्र ग्रभवनं गृहं प्राप्यस्थानमित्यर्थः [illegible] अभिमुखीभूतमिति प्रसन्नमित्यर्थः यमिवेवदतिश्रुतेः पदार्थमु
र्थ क्त्वा नासर्याप्र्वोमाह मोक्षार्हमिति यत्वादेष्टष्टस्यदेहव्यतिरिक्तस्यात्मनः पारमार्थिकस्वरूपज्ञानमेव
श्रेयस्साधनं तद्धितदेव ब्रूहीति नाचिकेता आह यद्यहं योग्य इत्यादिना तत्र वरदानव्यतिरेकेणापूर्वेयं
प्रश्न इति नाशंकनीयं यं येयं प्रेत इत्यादिना पृष्टस्यैव देहव्यतिरिक्तस्यात्मनो याथात्म्य प्रश्नोऽयं ष्ट
स्य वस्तुनः कारोपासनादिरूपविशेषणं तरं ज्ञानसाधनं वक्ष्मित्यर्थः मां प्रति प्रतिपदि प्रसन्नश्चा
सि महत्वंतद्देसत्वात्यः किं तदित्यपेक्षायामाहान्यत्रेत्यादिना धर्मादेन प्रसिद्धाच्चेत्येवं दनादेरधर्मत्वस्य।

पनायशास्त्रीयादिति विशेषणं। ननु धर्मो नुष्ठानादन्यदि युक्ते तत्फलं तत्कारकं वा तत्स्यादित्याशंक्य धर्मं यह तस्यो
पलक्षणार्थान्न दोष इत्याह तत्फलादि साहित्यादिना धर्मादन्यदिह साध्यमुपलक्ष्यते तुल्यमन्यत्र इत्यन्यदित्यस्यार्थः कार्यकारणपरि
छेदकात्कालादप्यन्यदित्याह किं चेति प्रथमश्चकारो तिकालवस्त्वन्यत्त्वार्थः भविष्यतश्च कालादीननुवर्त्तते इति
पश्चकरोत्यविष्यत्काल परिच्छिन्नवस्त्वन्यत्व समुच्चयार्थी वर्त्तमानकालोऽप्यतीत परिच्छिन्नवस्त्वन्यत्व समुच्चयोपलक्षणार्थश्च पदार्थमु
क्त्वा वाक्यार्थमाह कालेतीदं शंकास्थितित्याचष्टे सर्वे युक्तरमावतारयन्ते वर्मितिविशेषणानंतरंचे सोंकारोपासनमित्यर्थः सर्वे वेदा इति तदे
कदेश उपनिषदः उच्यंते तंत्तोपनिषदमित्यादि श्रुतयसा ज्ञानसाधनत्वेन विनियुक्तो। गमनीयमिति प्राप्यमित्यर्थः अविमानेना
विप्रतिपत्त्येनैककंठ्येनेत्यर्थः तपांसि कर्माणि। ननु कर्मणां शुद्धिद्वारेण ज्ञानसाध्यत्वं नवाक्यमाणत्वाभावाद्वदंतीत्येतदनुपपन्नमित्या
शंक्यवदंतीत्यत्र लक्षणयेत्याह यत्साध्यार्थीनीत्येतदिति गुरुकुलवासलक्षणमिति नैष्ठिकब्रह्मचर्यमित्यर्थः अन्यद्वेतीं इतिरोचनाख्या
च्चिकामिहितब्रह्मविद्यांग ब्रह्मचर्यमित्यर्थः मंदाधिकारितो वगतिसाधनं संक्षिप्याह संयहेतोतिपस्य शब्दस्योच्चारतो पत्स्फुरतितत्त
स्य वाच्यं सम्याहितचित्तस्योंकारोच्चारतोयत्साक्षिसंवेदनं स्फुरतितदोंकारमवलंब्योंकारवाच्यं सत्त्वप्रधानमायावच्छिन्नमोंकारो
पाधिकं ब्रह्मेहिमस्मीतिध्यायेदित्यर्थः यदितत्राप्यसमर्थस्तर्हि प्रणवे ब्रह्मदृष्टिं कुर्यादित्याहेशब्दप्रतीकं चेतितद्विचारानधिकृतो ॥१८॥
॥१८॥ नोविध्यायतत्फलंदर्शयन्नोंकारं स्तौती त्याहात इतियत्तदुकाशे वस्य वाचकोब्रह्मप्रतीकोनेत्यर्थः। एतदक्षरमपरं ब्रह्मैवेत्य
न्वयः हीदयमतेइत्यर्थे एतदक्षरं परं ब्रह्मैव वाचकारः परापरात्मकत्वसमुच्चयार्थः हि द्वयार्थे स्फुटयति तंयो हीति हि शब्दो वाचकत्व
समुच्चयार्थः अथवा प्रतीकपदेनैव वाचकत्वमुपलक्ष्यते दांतेषु प्रणवस्य वाचकत्व प्रतीकत्वप्रसिध्यर्थो या ख्येयः फलं वेदनं

व्याचष्टे तदिति हि शब्दो भवतीत्यत्रान्वेति एतदक्षरमुपास्यं परमपरं ब्रह्मेति ज्ञात्वोपास्य योऽधिकारी यस्तरमपरं वेच्छति तत्तद्भव
तीत्यर्थः ननु परापरोपासनयोस्तत्प्राप्तिः फलमित्युक्तं चेत्सम्यग्ज्ञानं व्यर्थमित्याशंक्योपासनाद्वयस्य फलविभागमाह प
रं चेति परं चेत्तदालंबनत्वेनोपास्यं स्थितमिति वा तदा ज्ञातव्यं सम्प्रा ... स्यमपरं चेत्त
दा प्राप्तव्यमेवेत्यध्याहारेणायोज्यं अथवा तदालंबनत्वेन स्थितं परं चेदिच्छति तदा तज्ज्ञातव्यं भवत्यपरं चेत्तदालंबनत्वेन स्थि
तमिच्छति तदा तत्प्राप्तव्यमेव भवतीत्यन्वयः यत इति परा ... पर प्राप्तिसाधनत्वादित्यर्थः एवमुक्तप्रकारेणाऽऽतत्वेष्टमि
त्यन्वयः केषांमध्य इत्यपेक्षायामाह ब्रह्मप्राप्त्यालंबनानामिति गायत्र्यादीनां मध्य इत्यर्थः परशब्दोपरस्याप्युपलक्षणार्थ
इत्याह परं चेति तत्र हेतुमाह परापरेति ब्रह्मैव लोको ब्रह्मलोकः तस्मिन् महीयते पूज्यो भवतीत्यर्थमाह परस्मिन्नित्या
दिना साधनहीनायोपदेशोऽनर्थक इति मत्वा मंदमध्यमाधिकारभेदेनोत्कृष्टापकृष्टसाधनमाक्षिप्यायांते यत्स्व
३ रूपं दृष्टं तदभिधानापोपक्रमतद्विसाहान्यत्र धर्मादित्यादिनेति परमार्थतः सर्वधर्मविनिर्मुक्तस्योपाधिमंतं भीम
मंदमध्यमप्रतिपत्तॄन्प्रत्यालंबनत्वेन प्रतीकत्वेनोंकारो निर्दिष्ट इत्यर्थः अपरस्य च ब्रह्मण आलंबनत्वेन प्रती
कत्वेन चोंकारो निर्दिष्ट इत्यन्वयः अथ साधननिरूपणानंतरं इदानीमिति प्राप्तावसरत्वमुच्यते तत्स्येसुपासना
र्थं सोपाधिकस्येत्यर्थः ओंकारालंबनस्योंकारोपाधिकस्यालनइत्यर्थः सा ...
भार त्यादिसुपाख्यानं तथा वेनेत्यर्थः निर्दिश्यारविषयान्यभ्योरपि तु मिच्छयाइदमुक्तं नं ननु पर्यैन्यत्र धर्मादित्यादि
नात्र दृष्टांपतोत्तरं नदृष्टं त्रितप्रश्नस्य किमुत्तरं न चेदेवमितिचेदिन्नालसनोरेकोत्तरत्वात् संवादितिचेन्नालसभेदासिद्धे

यदि परमात्मनः सकाशाज्जीवो भिन्नस्तर्हि परमात्मप्रश्नस्य न जायत इत्युत्तरं न स्यात् जन्मादिसंबंधस्य परमात्मन्यप्रसंगात् तयो
रेकत्वे जीवांशे प्रसक्तिमादाय निषेध उपपद्यत इति तयोरेकमेवोत्तरमभिभावकः न चान्योपि विकारोस्तीति ते किमिति प्रथमं न
निषेध्यं तत्राहेत्याह आहोस्वित्ति मत इत्यादिना अनित्यस्य विनाशिन इत्यर्थः विक्रियास्संतीति शेषः प्रथमं जन्म विना शल्क्षणे
विक्रियेण जायते म्रियते वेति इत्यात्मनि प्रतिषिध्येते इत्यन्वयः प्रथमप्रतिषेधे योजनामाह स वेति क्रमेणेति द्रष्टव्यं मध्या
वि दीत्यनेन गुणागुणिसंबंध्येऽप्रसिप्रसाहोपरि त्विति न बभूवेत्यन्वयः न बभूवेत्यत्र हेत्वंतरानुवाद नात्वस्माद्दिति
लभ्यत इत्याह स्वस्माच्चात्मन इति तत्र हेतुमाहायोंतरेति देहादिभ्योऽभिन्न इत्यर्थः तथा च पूर्वोक्तप्रतीते देहादिविषय
वि कत्वान्नात्मन उत्पत्तिं विना शाँतिप्रसिन्नमाहाजो नित्य इति शाश्वतत्वं व्यतिरेकमुखेनोपपादयति यो हीति अतएवे
ति शाश्वतत्वादित्यर्थः पुराणत्वमुपपादयति यो हीति अभिनिर्वर्त्तित इति निष्पादित इत्यर्थः यत इति एतेन मौं शारीर
स्य नाशो नेत्यस्मादत इत्यर्थः ननु शरीरसंश्लिष्टगर्भवत् शरीरे हन्यमाने आत्मापि हन्यत इत्यत आह न स्थौपाक
शवदिति यथा आकाशं घटान्तर्घातादिभिर्नन्यथा मन्तुते असंगस्वभावत्वादेवमात्मा शरीरस्थोऽपि शस्त्रादिभि ॥१९॥
।२०॥ शरीरे हन्यमाने न हिंस्यत इत्यर्थः पूर्वं श्रुतमित्यसंगस्वभावमित्यर्थः शरीरमेव न शरीरमात्रेन भिन्नात्स्वेन दृष्ट
येस्य सत यो हंतुं इच्छति मासिनिय यदर्शयति हनिष्याम्येनमिति मनन वं विज्ञानं तस्याकारं दर्शयति हंतोहमिति स्वमा ति
त्मानं न विजानीत शरीरमात्रदर्शित्वादिति शेषः तत्र हेतुमाह यत इति नहंति हनन कृपाप्यमैत्ता न सत्पुच्यते
तत्र हेतुमाहाविक्रियत्वादिति तथा च मेविषयत्मप्यात्मनो नेत्याह तथा न हन्यत इति पूर्वोक्तहेतुमाहाविक्रियत्वा

लमात्र तत्त्वोतितत्त्वकं इति कामराहित्यमन्वयव्यतिरेकाभ्यां हेतुं साहान्यथेति मोक्षकामिनोवारयति प्राकृते शितिदुर्विज्ञे
पत्तेविरुद्धधर्मवत्त्वेन प्रतिभासमानत्वं हेतुमाह यस्मादिति अचलपदं सन्निति ज्ञो यस्त्वप्रयोगेन आदिव्यापारसाक्षितेन कु
टस्थत्वस्स न स्थितएव सर्थः दूरंव्रजतीति मनआदिव्यापारेषु विषयदेशं गच्छत्सु तत्तद्विविंबरूपेणागच्छतीसर्थः शेषानत्य
तिक एशोभूयस्ते बुद्धिशोबविज्ञानरूपाभावाच्च यानोयातीति सर्वतः इतीव सर्वसामान्यरूपेणावस्थानात्सर्वतोयातीत्यु
म च्यते एवं सावितिविरुद्धधर्मवानित्यर्थः इतश्च विरुद्धधर्मवानित्याह देवइति अतो विरुद्धधर्मवत्त्वादित्यर्थः अतो ज्ञातुमज्ञा
क्यत्वात्तं मदन्यः कोज्ञातुमर्हतीत्यन्वयः अधिकारितोज्ञातुं शक्यत इतितात्पर्यार्थमाहास्मादादेरेवेति सूक्ष्मबुद्धित्वमन्वयव्य
तिरेककुशलत्वं पाण्डित्यं श्रवणादिपरत्वं कस्यचिदिति पुरुषधौरेयस्येत्यर्थः मनुष्याणां सहस्रेष्विति स्मृतेः ननु नने
कधर्मवत्त्वाद्दुर्विज्ञेयश्चेदात्माकथं पण्डितस्यापि सुज्ञेयः स्यादित्यत आह स्थितिगतीतिः यथा विश्वरूपोमणिर्नानारूपो वभा
सते तथा परोपि नानाविधोपाधिसन्निधानान्नानारूपोवभासते न स्वतो नानारूपता चिन्तामणिर्वा यद्यच्चिन्तितं तत्तच्चिन्तोपा
धिकमेवावभासते न तु तत्तत्स्वतः अस्ति स्थितिगतीनि स्यानित्याद योविरुद्धा नेकधर्मोपेतान्तर्दुपाधिकत्वादात्मापि विरुद्धधर्मवानि
॥२०॥ वावभासत इति योजना स्यसुविज्ञेयो भवतीत्यर्थः यस्तूपाध्यविवेकदर्शी स तु न जानातीत्याह अतो दुर्विज्ञेयमिति अतः उपाध्यविवेक ॥२०॥
दर्शनादित्यर्थः आसनोनस्वतो विरुद्धधर्मवत्त्वं किन्तूपाधितः इत्येतच्छ्रुतियोजनया दर्शयति कं रसानामिति एकदेशविज्ञानस्येति
दं मनुष्योहमितिवदश्यामीत्यादिपरिच्छिन्नविज्ञानस्येत्यर्थः एवमित्युपरतविशेषविज्ञानमित्यर्थः तदेतिशेषः केवलेति केवलं यत्स्या
मान्यं सर्वोपाध्यनुस्यूतस्वरूपं विज्ञानं तत्स्वरूपत्वादालनइत्यर्थः केवलं विशेषोपाधिशून्यमित्यर्थः इवशब्दोनेवस्तुत इति भाषा
वः यदेति स्वेनरूपेण प्रसन्नात्मतया स्थितएव सन्नविशेषविज्ञानस्थोयदा भवतितदेति पदद्वयमध्याहृत्य योजनीयं तदुपा

इदे॰
धितान्मनआदिगसुपाधितादूरं व्रजतीव न वस्तुत इत्यर्थः इवशब्दार्थं स्फुटयति स चेति[illegible]तिदेहाः किं उत्तरवाक्यव्याचिख्या
सुर्भूमिकामारचयति तद्विज्ञानादिति आभिमानिकसशरीरत्वं व्यावर्तयति स्वेनेति नन्वशरीराणां स्थितिमलीकत्व मनव
स्थितत्वमत आह अनित्येष्विति संश्लेषं वारयति निसर्गमविकृतमिति स्वत इति न क्रियासाध्यं किन्तु स्वाभाविकं प्रसङ्गत्वेन कांक्षि
मितिदर्शयितुमात्मशब्दः प्रसङ्गात्तस्य वाचको मुख्य इत्यर्थः मत्वेत्युहमेव परं ब्रह्मेति साक्षात्कृत्येत्यर्थः अन्वयव्यतिरेकेसिद्धं
विज्ञानफलमित्याह नशोचमितिनन्वपायं विनापण्डितस्य सुज्ञेयश्चेदात्माफलस्यापितथास्यादित्याशंक्योपायं विना न पण्डितस्या
पिज्ञेय इत्याह यद्यपीति दुर्विज्ञेयः पण्डितस्यापीति शेषः नजेयइत्यन्वयः न बहुनेति आत्मप्रतिपादकोपनिषद्व्यतिरिक्त
शास्त्रेणान लभ्यत इत्यर्थः केवलेनेति गुरूपदेशरहितेनेत्यर्थः ईश्वराचार्यानुग्रहेणात्मालभ्य इत्याकांक्षापूर्वकमाह केनेत्या
दिनास्वात्मानमेव प्रसङ्गेन त्यमेवेत्यर्थः साध्यकोपिकोशी प्रार्थयते भजतेश्रवणादिकालेपि प्रसङ्गत्वेनैवाहमित्यनुसंधत्ते
तेनैवात्मना तदनुग्रहेणात्मसंज्ञास्वपूर्वीकानुसंधानवता यथानुसंध्यानंस्वयं प्रसङ्गात्मतयात्मापरमात्मालभ्य इत्यर्थः अथ
वा पक्षप्रकरणीपरमात्मान्तर्यामीरूपेणाचार्यरूपेणावाव्यवस्थितो यमेव साधकं वृणुते नुगृह्णातीति तेन परमेश्वरानुग्रह
लब्धप्रसङ्गत्वेनानुसंध्यानवता मुमुक्षुणालभ्य इत्यर्थः पदार्थमुक्त्वा वाक्यार्थमाहैवमितितेनलभ्य इतिवाक्यविवर
णहेनोतरमवतारयति कथमित्यादिनाधिकारिणः परमन्तर्यामीश्वरानुग्रहात्प्रकाशत इत्यर्थः इतश्चेश्वरानुग्रहलब्धप्र
सादवतानेकसाध्यनवताच ज्ञातव्य आत्मेत्याह किं चान्यदिति दुश्चरितं कायनिषिद्धं पापं अनुपरतः प्रज्ञानेन प्राप्नुयादि
ति संबन्धः एवमुत्तरत्रद्रष्टव्यं इन्द्रियालौल्यं विषयप्रवणतातद्विपरीत एव प्राप्नुयादित्याह यस्येति विषयेभ्य इन्द्रि नं
यसमाध्यानेपुण्यलोकः श्रूयते न स्मादपि समाहितचित्त इत्याह समाहितेति यस्त्वेनेवं स्मृत इति उक्तसाध्यनसंपन्नो नमे

परुद्धत्वं स्यात्तद्दारयति विरुद्धेति इति रूक्तपरामर्शोनुपन्यस्तो इति पूर्वयोर्वल्ल्योरिति शेषः॥ न त्विति सफलत्वे तथि

वति स कथं वेदेति संबंधः॥ यद्ब्रह्मसाधनवत्ताविलये यं तन्निर्दिशति यस्येति सर्वेषां मुविचारकत्वं सर्वेज्ञातो हेतुः सर्वेत्राणाभूते
अपीत्यन्वयः॥ अज्ञानत्वेप्यपर्यायोस इत्यणुत्वेप्यपर्यायो प्रदशाकस्थानीय इत्यर्थः॥ कातिरिं शब्दोर्थमाह प्राकृतबुद्धिरितिइत्याशब्द
र्थमाहेवमिति यत्र स्वमहिम्नि सोत्तावर्तते तथाभूतं को वेदेत्यन्वयः॥ इति कठवल्ल्यां भाष्यविवरणे द्वितीयावल्ली॥२॥ पूर्वोत्तरवल्लि
नासंबंधं दर्शयन्नुत्तरवल्ल्या अगतार्थत्वमाह ऋतमित्यादिना संबंध इति पूर्वाभ्यामसिध्यी यत इति शेषः॥ नानाफले इत्युक्ते पश्न
ब्रह्मवर्चसादिवद्वैद्या विद्येयथा वस्त्वरूपतस्साधनतः फलतश्च नैनिरूप्येतत्तथापिज्ञानेसौकर्यमिसाहतथा चेति न नुरूपके
णविद्याविद्ये निरूप्ये किमिति द्वौ ऋतपानकर्तारावभिसिध्यीयते इत्यत आह एवं चेति रूपके रथी प्राप्ता प्राप्यं पदं गंता
तागन्तव्यं विष्णोः पदं॥ कश्च गंता किं च पदं गंतव्यमिति विवेकार्थं द्वावात्मानावुपन्यस्येते इत्यर्थः ननु आत्मशब्दश्चेतनवाची
न च द्वौ चेतनौ प्रतीयेते ऋतपानकर्तृमात्रप्रतीतेः तत्कथमात्मानाविवुच्येते इति चेन्नैकस्तावत्कर्मफलभोक्ता लोके जी
वश्चेतनः सिद्धो द्वितीयान्वेषणायां संख्याश्रवणेनास्य गोर्द्वितीयोन्वेष्टव्य इत्युक्ते गौरेव द्वितीयो विष्यते नाश्वो लोके ए
वं चेतन एव द्वितीयो ऋतपानकर्ता प्रतीयत इति नात्मशब्दविरोध इति भावः॥ अत्र ऋतशब्दस्य स्वव चं पिङ्गलयोगात्क ऋं नो
र्मफलवाचीत्याह ऋतमित्यादिना नन्वस्मिन्ननुवाके जीवेश्वरावेव चेतनावुपन्यस्येते न च द्वयोः कर्मफललब्धं ...प्य ईश्वरस्य
तदसम्भवात्कथं पिबेतामित्यत आह एक इति जीव इत्यर्थः इतर ईश्वर इत्यर्थः कथं पि...बेतामित्यत आह तथापीति
॥२१॥ पात्रसंबंधादिति पाता जीवः तत्संबंधादित्यर्थः छत्रिन्यायेनेति यथा लोके छत्रिणो गच्छन्तीति प्रयोगे सप...इतरे स ॥२१॥
छ दिवारे राज्ञि गच्छन्तीति...त्य छत्रिसमुदाये छत्रिशब्दो वर्तते एकस्य मूलवाहित्वेन एवं पिबदपिबत्समुदायेपि बतिर्वर्ते
तइत्यर्थः सुकृतस्य लोक इत्यन्वयः पञ्चमं वारयति ऋतमिति तिबाह्यपुरुषाकाशस्थानं देहाश्रयआकाशप्रदेशः स्था
स्थितीनेइत्यर्थः॥ ननु तरवन्निर्णीत व्या किमिति रथिरथ्यादिकल्पनेत्यत आह तत्क्रियार्थं ति॥ यद्यपिस्वरूपतो॥

द्वितीयर्थे द्विक्रियप्रकाशसामर्थ्यं मोच्यपि कार्यभावात्तदसिद्धौ संसारोपलंभ एव न स्यादित्याशंक्याह तीनासज्ञाविपर्यवृत्ति देहा
दिषु तादात्म्याद्यभिमानविषय इत्यर्थः॥ इति नु कामयमान इत्यनात्मज्ञस्य संसारमनुवदति॥ अथाकामयमान इत्यात्मज्ञस्य तद्भावं
दर्शयति॥ स्मृतिरपि अथवा लोश्रमाइत्याध्या॥ संसारमज्ञस्यानुवदति स्थितप्रज्ञस्य काम्याभावे साध्यात्तदभावं दर्शयति यद्दज्ञाना
ते प्रवृत्तिर्यो तज्ज्ञानात्सा कुतो भवेदिति न्यायाध्यासज्ञस्य धर्मादिनोपपद्यते समुक्तोपवेसाह न्या पा चेतित दुक्तं विवेकी सर्वदा मुक्तः
कुर्वतो नास्ति कर्तृता अलेपपदमास्थित श्रीकृष्णार्जुनकौपयथेति॥ कामवर्जितत्वादि साधनविधानार्थमुत्तरवल्लारयति कथं पुनरि बा काय म ५
तिप्रथियादेर्महत्परिमाणादित्यन्वयः ननु चैकस्याणुत्वं महत्त्वं कथं विरुद्धमनुपपत्तिः इत्याशंक्याल्पताद्यधिष्ठानत्वादत्रुपाधि...देय
वहारेण तत्तत्तदित्याह अणुमहदिति नि सेनते नेवेसन्वयः अंसिवत्तस्वरूपवत्सत्यसत्यसयविषय इत्यर्थः यस्मात्तदात्मनैवात्मवत्त्वादि
निर्मोको न भवति तस्मादित्यर्थः सर्वात्मकत्वे सर्वाधिष्ठानत्वं हेतुमाह सर्वेति वस्तुशब्देन कर्म्यच्यते तेषामुपादानाश्रयत्वादित्यर्थः त धि
स्य सर्वाधिष्ठानत्वेन सर्वरूपत्वे स हेतुकमाह सचेति हेतुमाह गुहायामिति आत्मभूतः प्रसक्ते नस्थित इत्यर्थः प्रसक्ते ब्रह्मदर्शनसा
साधनं विदध्यातितमित्यादिना तं पश्यतीत्यन्वयः ननु दर्शने कामराहित्यमात्रं न कारणमत आह दर्शनेति दर्शनोद्देशेन विहितं यच्छ्र
वणमननं विज्ञानं निदिध्यासनं लिंगं साधनं प्रतिबन्धकनिरासद्वारा यस्य स तथा तं दृष्टा अदृष्टकाः अदृष्टा आमुष्मिकाः विषया
स्तेभ्यः उपरतबुद्धिरित्यर्थः॥ कामराहित्यमिंद्रियप्रसादहेतुरित्याह यदा चैवमिति एवमुपरतबुद्धित्वं नु धातुशब्दः कथमि
ची दियवाँशि गवाचित्वादित्याशंक्य योगवृत्त्येत्याह शरीरस्येति धारणादिं द्विपरिशेषः कर्मनिमित्तो वृद्धिक्षयो शरीरादेर्नो सनअ ति
तस्तद्रहितं अक्रतुर्धीतु प्रसादात्तमात्मनो महिमानं पश्यतीत्यन्वयः दर्शनप्रकारमाक्षिनीय दर्शयत्सपमहमस्मीतिदर्शनफ

नमिष्यन्तं तत्स्मर्हंतीति द्रष्टव्यं। परार्ध इति क्वाचित्कः श्रुतिपाठः तस्मिन्नपक्षे सुगमं। पदद्वयमु पपादयति तस्मिन्निति अत इति
यतः परब्रह्मोपलब्धिस्थानमत इत्यर्थः। त्रिणाचिकेता वदंतीति गार्हपत्यो दक्षिणाग्निराहवनीयस्सभ्यावसथ्यश्चेते पंचाग्नय सृ
यो येषां ते पंचाग्नयः द्युपर्जन्यपृथिवीपुरुषयोषित्स्वग्निदृष्टिं कुर्वंतो वा पंचाग्नयः पंचाग्नयस्त्रिणाचिकेता लक्षणा वदं तेर
तीति संबंधः ननु न संसारेव ब्रह्मविदः पंचाग्निविदश्चानुपलंभादित्याशंक्य पूर्वं विद्वदनुभवविरोधमाह यस्सेतुरिति कर्मि
णामिति कर्मानुष्ठानवतामित्यर्थः विनाडूपाग्नेस्सेतुत्वं व्युत्पादयति दुःखेति दुःखस्य संतरणं निवृत्तिः सैवार्थः प्रयोजनं य
तस्य स्य भावस्तत्त्वं तस्मादित्यर्थः नाचिकेतोग्निरुक्तहेतोस्सेतुरिव सेतुर्ये इति पूर्वेणासंबंधः तं नाचिकेतोग्निं न केवलं ज्ञातुं किंतु चे
तुमपि स्याह चेतुमिति संकोचकप्रमाणाभावात्सर्वं भयातीतमित्याह संसारपारमिति संसारातीतमित्यर्थः तर्तुमिच्छतां पारमुमिच्छतां
आश्रयमवलंबनं न क्षरतीत्यक्षरं षड्भावविकारशून्यं न परोक्षं किंतु प्रत्यग्भूतमित्यर्थः चकारादपरब्रह्मात्मकाग्निं
ज्ञातुं चेतुं परब्रह्म ज्ञातुमेव शक्नुवंत इत्येतत्सच्चैवावगम्यते। ननु यद्यपि पूर्वेषां ब्रह्मविदां संभवति महामहिमत्वा
त्तथापि नाधुनिकानामल्पप्रज्ञानामित्याशंक्य [illegible] प्रमातृमात्रस्य चेतनत्वेन ज्ञातृत्वशक्तियोग्यते श्वर
तात्म नुग्रहादिना संभवतीत्यभिप्रेत्य [illegible] र्थे माह परापर इति कर्मविदाश्रयोपरं ब्रह्म ब्रह्मविदाश्रयः परं ब्रह्मेति विभागः। न
नु न ज्ञानपानके ब्रह्मविदस्सिद्धत्वमन्ययोरेवेत्याशंक्याहेतयोरिति कर्मब्रह्मविदाश्रययोः परापरब्रह्मणोः ऋतंपिबंता
नान्यत्रात्मके विति उपन्या[illegible]सो हि यस्मात्कृतस्स्मा[illegible]सर्थेः इत्थं रूपकवाक्यमवतारयति तत इति जीवात्मपरमात्मनोर्मध्ये उपाधिकृत उपाधिपरि
च्छिन्न इत्यर्थः ईश्वरं व्यावर्तयति संसारीति मुक्तजीवं व्यावर्तयति विद्वेत्यादिना साक्षात्कार[illegible] कर्मतोरित्यर्थः कस्मै प्रयोजनाये
साकांक्षायामाह मोक्षेति विद्यायामधिकृतो मोक्षगमनाय अविद्यायामधिकृतः संसारगमनायेति विभागः तस्येति विद्या वि

धयोरध्यिकृतस्य तदुभयगमनसाधनस्य संसारमोक्षगमनसाधनरथगमनागमनजन्यफलभोक्तृस्वामिसाम्यं विवक्षि
तमात्मानमाह त्वमिति त्रिपुच्छचैतन्यं व्यावर्तयति आत्मपमिति रुध्य रथं व्यावर्तयति संसारिणमिति रथस्वामिनमिति रथताद्रूप्याद्वि
मात्मानमित्यर्थः शरीरस्य रथत्वसाम्ये हेतुमाह रथवदिति अंतःकरणस्यैकस्यापि वृत्तिभेदेन भेदं विवक्षित्वा सारथिप्रग्रहकल्प
नेत्याह बुद्धिं त्विति अध्यवसायलक्षणामध्यवसायो निश्चयो लक्षणं स्वरूपं यस्यास्तामित्यर्थः पूर्ववत्साम्ये हेतुमाह बु
द्धीति बुद्धिर्नेता प्रापयित्रि प्रधानं स्वतंत्रभूता यस्य शरीरस्य तत्तथा तस्य भावस्तत्त्वं तस्मादित्यर्थः तत्र दृष्टांतमाह सारथि
नेतृप्रधान इव रथ इति सारथिर्नेता प्रापयिता प्रधानः स्वतंत्रो यस्य स इवेत्यर्थः ननु मन आदीन्यपि शरीरनेतृणीति तत्कथं
बुद्धेरेव नेतृत्वेन सारथित्वमत आह सर्वं हीति देहगतं सर्वं कार्यं गमनागमनादि प्रायेण बुध्या कर्तव्यं हि यस्मात्तस्मा
प्राग्वे त्स्वाधिकारित्वं बुद्धेरेव नेतृत्वात्सारथित्वं युक्तमित्यर्थः। सारथिहस्ते विद्यमानं हयाकर्षणसूत्रं प्रग्रह इत्युच्यते मन इ सा
हमन इति संकल्प इदमेवं करिष्य इति वृत्तिरादिशब्देन विकल्प्यो गृह्यते स्थाणुर्वा पुरुषो वेत्यादि तत्स्वरूपमित्यर्थः न स रश
नात्वं प्रसिद्धरशनासाम्येनोपपादयति पनसेसादिना प्रगृहीतान्याकृष्टानि रश्मिनयेति यथा सूत्रेण अश्वा आकृष्यंते तद्व
दित्यर्थः प्रग्रहवत्सारथिस्वाम्याधिष्ठितरथाकर्षकहयतुल्यानीन्द्रियाणीत्याह इन्द्रियाणीति क इत्साकाङ्क्षायामाह रथ
तिरथत्वेन शरीरकल्पयंतीति निरूपयंतीति ये ध्यानविद इत्यर्थः पूर्ववत्साम्ये हेतुमाह शरीर इति आकर्षणादिह यथा धर्मस्त ते
साम्यादित्यर्थः यथा भद्रसेनस्य राज्ञो रथिनो रथ हयगंतव्यमार्गाः कुरवपदवमिंद्रियहयगंतव्या विषया इत्याह विषिता च्छ
वंद्याचत्र इंद्रियेषु विषयादिना आदिशब्देन शब्दस्पर्शरसगंधा गृह्यंते रथस्वामित्वेन यथा आत्मा कल्पितस्तस्य भोक्तृत्वं ॥२२॥
॥२२५ औ च नस्वाभाविकमित्याह आत्मेन्द्रियमनो युक्तमिति कौ वाचिकमो भोक्तृत्वेन व्यतिरेकौ शास्त्रं च प्रमाणमित्याह न हि
केवलस्येति उपाध्यपरिच्छिन्नस्येत्यर्थः शास्त्रमुदाहरति तथा चेति ध्यायतीव ले[illegible]लायतीवेत्यादिश्रुत्यंतरमु

पाध्यानवच्छिन्नस्य संसारित्वमेव दर्शयति न संसारित्वमित्यर्थः वैष्णवपदप्राप्तिश्रुत्यनुपपत्त्यापि न स्वाभाविकं संसा
रित्वमित्याह एवं च सतीति औपाधिके भोक्तृत्वे सतीत्यर्थः वक्ष्यमाणाया रथकल्पनाया विज्ञानसारथिर्यस्त्वित्यादिना तया
वैष्णवस्य पदस्य व्यापकस्वरूपस्यासत्तया प्रसंगसक्तिनत्वेन प्रतिपत्तिः प्राप्तिरेव स्वात् न समुपपद्यत इत्यर्थः नान्यथेत्य
न्यथा संसारित्वस्य स्वाभाविकत्वे न प्रतिपत्तिर्नोपपद्यत इत्यन्वयः तत्र हेतुमाह स्वभावानतिक्रमादिति स्वभाव
स्य पारमार्थिकस्य संसारित्वस्यानतिक्रमादतिक्रमाभावात् सागाभावादसंसारि वैष्णवपदप्राप्तिर्नेत्यर्थः पूर्वोक्ता
न्वयव्यतिरेकावुपसंहरति तत्रेति तत्र संसारित्वस्यास्वाभाविकत्व एवमुक्तप्रकारेण यस्त्विति यथा येन प्रकारे
ग णेतरस्सारथिरश्वान्ने प्रग्रहेण युक्तस्तथा समाहितेन प्रग्रहस्थानीयेन मनसा युक्तो यस्तु कर्तव्याकर्तव्ययोर्नि
व पुणो भवतीत्यर्थः अविज्ञानेनैव न विज्ञानसामान्याभावः किंतु बुद्धिगताविज्ञाया भावः सोप्यविवेकरूप इत्यर्थः अ
बुद्धिसारथेरविवेकसारथेरशक्यानिवारणानीति विषयेभ्य इति शेषः इतरस्सारथेर्लौकिकस्यादान्ताश्वाः कुप्रा
गोच्यथा निवर्तयितुं न शक्यंते तथा बुद्धिसारथेरसमाहितानींद्रियाण्यशक्यानि निवारणानि भ[illegible]वंतीत्यन्वयः पूर्वो वा
क्तविपरीत इति अविवेकासारथेर्निरुन्ध इत्यर्थः मनोनियतौ हेतुमाह समाहितेति विषयस्मरणाद्विचित्तनिग्र
हे विषयविकल्पात्मकं मनो निगृहीतं भवतीति भावः शक्यानि कर्तव्याकर्तव्ययोरिति शेषः सत्पदस्यार्थ
माह दान्त इति लौकिकसारथिशीक्षिता अश्वा इव समाहितचित्ततया प्रगृहीतमनसः शक्यानींद्रियाणि कर्तव्या
कर्तव्ययोर्निग्रहीतुमित्यर्थः अविवेकबुद्धेरनियतेंद्रियस्य फलपरत्वेनोत्तरं वाक्यमवतारयति तस्येत्यादि
ना मनोनिग्रहाभावे विवेकित्वादिंद्रियपारवश्ये च पापोपचये दूषितांतःकरणोऽशुचिरित्याह तत्पदं वैतिकार्यब्रह्म

स्य

यावृ सर्थमाह परमिति नुनेचेत नस्य हि नंध्योपस्य वंचस्त्तेमोक्षोनुक्षेश्व वंध्याभावाघस्तरं पदं तदक्षरास्यं सारथिनो
प्राप्तीति कथमुच्यते तत्राह तेनेति चेतनं इति शेषः कैवल्यं रासवुरप्रवेशस्थानीयमित्यर्थः अनमम रराताद्दिल क्षरोके
टकपाषाणाद्युपकृतदेशतुल्यं तद्विपरीतस्य पदप्राप्तिरित्याह यस्त्विति कर्तव्याकर्तव्यविवेको विज्ञानं तद्वान्यस्मा
रथिर्बुद्धिरूपस्तेनोपेत इत्यर्थः विद्वानिति क्रमेणेति शेषः तत्पदवाग्निगृहीतमनस्कत्वादेव सदा शुचिरिति स्वच्छांतः
करण इत्यर्थः तच्च पदं न सात्तिशयितमित्याह यस्मादिति तत्र हेतुत्वेन पदस्वरूपमाकांक्षापूर्वकं दर्शयति क इमित्या
करण इत्यर्थः तच्च पदं नसात्ति विवेकवानासानिसमाहितचित्तस्तन्नूनिदिध्यासनवान् तनगतप्रतिबंधः शुचि
द्विनाक्षिगृहीतमनास्तत्त्वं पदार्थे विवेकवानासाक्षात्कारवान् सोऽध्वनः संसारांत भूतं तदेव यानं दक्षिणायनाच्चोपतेः पारं तद्प्राप्य
नेरावि द्वानप्रति बंध्येन साक्षात्कारवान् नसांसारात मूतदेव यानदक्षिणायनाध्योपतेः पारंतद प्राप्य
तदाप्नोतीत्यर्थः नचासस्वरूपस्याभिसापत्त्वादाप्नोतीति कथं तत्राह मुच्यत इति प्रसिद्धितरपोरावारको ज्ञाननि
वृत्तावाप्नोतीत्युपचारिकमिति भावः आकाशं व्याव र्त्तयति ब्रह्मस्पष्टइति हिरण्यगर्भं व्यावर्त्तयति वासुदेवाख्य स
स्येति वासुदेव इत्यस्य व्याख्या यस्य सः वासयति भूतानि स्वस्मिन्निति वा सुः चासो देवश्च दीव्यतइति स्वप्रकाशस्सवा
स्येति वासुदेव इत्यस्याय स्यसः वासयति भूतानि स्वस्मिन्निति वा ष्ठीराहोश्च इति वदौपचारि
सुदेव इत्यर्थः अनेन तत्पदवाच्यमुक्तं हि तंतस्य लक्ष्यमाह परमिति अथवा षष्ठीराहोश इति वदौपचारि ॥२३॥
कीव्यापकं प्रकृष्टं पदमित्यर्थः सततं स्वरूपं ननुतत्पदलक्ष्यं विष्णोः प्रकृष्टं पदमाप्यमित्युक्तं तत्किं केनाचे
॥२७॥ मार्गेण देशविशेषं गंतव्यं तदुपलिन्नतया ग्राम्याध्विंगमवत् तव्यं तथा च वेदोपास्यानि सत्तापतित्तस्य पकृ
ष्टत्वं च कथमित्याशंक्याह ध्युनेत्यादिना असावध्विकारीयदाप्नोति हि इत्येतद्धाचेष्टेय सदामिति तस्य परस्या

तामानाभावाद्वैदाभावाच्च विज्ञानशक्तिमदंतःकरणस्यापंचीकृतभूतसूक्ष्मसात्त्विकांशसमष्टितोत्पत्तिश्चेत्यासां [illegible]कारानंदार
भकारणामैकात्म्येन भेदाभावादिति चेदत्र न भूतसूक्ष्मशब्देनापंचीकृतानां ग्रहः किंतु पंचीकृतानां नरूपस्य सूक्ष्मावस्थाणामिह भूत
ग्रहणं तेषामन्नमशितमित्यादिनान्नोच्छागस्य प्रसिद्धेः तस्य मनःशब्दवाच्यांतःकरणोपचयहेतुत्वेनोप[illegible]चेत्तांतःकर
णकारणत्वाद् अंतःकरणस्य च निश्चयसंकल्पशक्तिद्वयशालित्वेन निश्चयशक्तिमत्त्वात्साध्यत्वादितरस्येतदारंभकभूतसू
क्ष्मयोः कार्यकारणभावसंभवान्मनःशब्दवाच्यातिशयांगस्यकीरणात्र संभवात्परत्वमुपपद्यते तेन हि बुद्धेर्मनसो रे बु
ग्रहे संभवति भूतसूक्ष्मपर्यंतध्यावनं किमर्थमिति चेन्न इह स्वतदारंभकभूतसूक्ष्माधीनत्वाच्चावस्थायैतध्यावनमिति
भावः अथवानर्थक्यो मनसः आरंभकभूतसूक्ष्मपरं तस्माद्बुध्यारंभकभूतसूक्ष्मं परमिति न युक्तं कार्यवैलक्षण्याद्धि
कारणमुपचितावयवं व्यापकं मनःपायस्वरूपं परं प्रसिद्धं यथा घटादेर्मृदादिः न चेह भूतसूक्ष्माणां परस्परकार्यकारण सू
भावे मानमस्तिास्संनथापि विषयेंद्रियव्यवहारस्य मनोधीनत्वात्ततो मनो व्यापकं कल्प्यते अस्मिन्प्रकरणे परत्वं धी
नत्वं तत्स्यापरमितत्वरमिति हि स्थितेः ननु भाष्ये मनःशब्दवाच्यं भूतसूक्ष्मं परमिति कथमुक्तमिति चेल्लेखाचिन्मन
आसेति भ्रमस्तन्निरासाय मनसो भौतिकत्वे नानात्मत्वं वक्तुं भूतसूक्ष्ममित्युक्तमेवं बुद्धिस्थलेपि द्रष्टव्यं तस्य च मनसो
५२४॥ व्यवसायनिष्पन्नत्वाद्बुद्धिः परा स्मृता उपचयापचयाभ्यां मनसो भौतिकत्वेनानात्मत्वं बुद्धेः करणत्वेनानात्मत्वं द्रष्टव्यं त ॥५२४॥
त्वोर्यादिषु भूतसंस्थाने चैव परत्वं कल्प्यते परमपुरुषार्थेदिदर्शयिषया नहर्थादीनां परत्वं प्रतिपिपादयिषितं प्रयोजना
भावान्मनस्येदप्रसंगाच्चेत्यपि द्रष्टव्यं आत्मशब्दस्य परशब्दार्थव्यापकत्वात्कोन पौनरुक्त्यमित्याशंक्या पुनरुक्तमर्थमा
हुः सर्वेष्विति सुरनरतिर्यगादिबुद्धीनां विचारकत्वात्तस्य गमनादात्मेत्युच्यत इत्यर्थः आत्मा महत् शब्दयोः पौनरुक्त्ये सर्वबु
द्धिव्यापकत्वात्मशब्दार्थः बुद्धितदितरव्यापकत्वात्महच्छब्दार्थ इत्याह सर्वेति तत्र हेतुमाहाव्यक्तोदिति हिरण्यगर्भेतत्त्व

कंप्रसवदनपाधि सर्वस्माद्व्यापक

मितिसूत्रसंज्ञितमित्यर्थः बोधाबोधात्मकं ज्ञानक्रियाशक्त्यात्मकमित्यर्थः परमव्यक्तमित्याचष्टे यः हिरण्यगर्भतत्त्वमेव सूक्ष्म
मतिज्ञायेन सूक्ष्मं सूक्ष्मतरमव्य[illegible]मित्यर्थः हिरण्यगर्भो हि लक्षणमाह सर्वेति आर
निराकर्तरी भवादं निरोहाद्याकृतेति अव्याकृतनामरूप यो स्तत्त्वं स्वरूपमित्यर्थः ननु सृष्टेः प्रागव्याकृतव्यतिरेकेणासत्त्वात्क[illegible]
र्थं सर्वेषां कार्याणां कारणानां च शक्तिसमुदायरूपमव्यक्तमिति चेत्प्रलये सर्वशक्तीनामवस्थानं वक्तव्यं शब्दार्थसंबं
ण धस्य नित्यत्वं लक्षस्य निर्वाहायतासां च शक्तीनां मायातत्त्वे समाहारो भवति ब्रह्मणोऽसंगत्वादिति समाहाररूपमव्यक्तमित्य
र्थः तत्र प्रमाणमाह अव्याकृतमिति तद्धेदं तर्ह्यव्याकृतमासीदिति तस्मिन्नेव खल्वक्षरे गार्ग्याकाश ओतश्च प्रोतश्चेति मायां तु प्र
कृतिं विद्यादित्यादिश्रुतिप्रसिद्धमित्यर्थः सांख्याभिमतप्रधानाद्वैलक्षण्यमाह परमात्मनीति ननु शक्तिरेकाऽसा चैकब्र
ह्मसद्वितीयत्वापत्तिरित्याशंक्यात्मव्यतिरेकेण तस्याः सत्त्वं दृष्टान्तेनाह वटेति वटबीजवदित्यर्थः यदर्थं पूर्वपूर्वापेक्षया तत्त्वो अ
तरस्य परत्वं प्रसंपादितं हि सर्वं परमवतारयति तस्मादित्यादिना पूर्वोक्तान्न्यासेन सूक्ष्मतरत्वं वक्तुं शक्यते न्यूनकादपि बु
द्धिकार्यत्वं कथं कारणत्वेवायं क्रवद्धिकारित्वेनासत्तापत्तेरिति चेन्नाधिष्ठानपरत्वेनात्मादधिष्ठानस्या
पचारेणात्मनः कारणत्वमुच्यत इति न दोषः पारतंत्र्यं चाव्यक्तस्य पृथक्सत्ते प्रमाणाभावादात्मसत्तयैव सत्तावत्त्वाच्चेति
र्व भावः प्रसंगात्मेति पुनरात्मत्वे सुप्रसक्ते अत्रानुत्तमाभाविकमेव दिदर्शयिषितवस्तुत्वादिति भावः अत एव निरतिशयम
हत्त्वादेवेत्यर्थः अवच्छियतइत्याह तत इति प्रसंगसत्त्वस्यातिशोषः पुरुषात्परं किंचि[illegible]त्यर्थे हेतुकृत्य सेयाद्विवा[illegible] ने
कं व्याचष्टे पर्यवसानमुपपादयन् परा गतिरित्यात्मनीत्यर्थः अत एव सूक्ष्मत्वादेः पर्यवसानभूमित्वादेव प्रकृष्टा गति
स्तेन प्रमाणमात्रत्वादिति तद्धाम परमं ममेति वाक्यशेषः गति शब्दस्य अथ श्रुतमर्थं गृहीत्वा शंकते नन्विति विहरति
यस्मान्नास्तीत्यादिना २

द्विगत्या

नैष दोष इति प्रत्यग्गिन स्यैवापि मुख्यात् स्यानुपचारे ... सं तत्र पूर्वोक्तहेतुमाह प्रसङ्गात् सत्वं चेतितार्हिं प्रतीच
प्राप्तत्वेन ज्ञानादिवैयर्थ्यमिति साशंक्याविद्यया नामरूपमापन्नोयत्सोऽधिकोरीतं प्रत्यगात्मानमनात्मच्युदा
सेन प्राप्नोतीत्याह योहीति हि शब्दसूचितां श्रुतिमाह तथा चेति अनष्टगाः मामिरष्टिताः पारापि स्त्वः संसारपा
रंगंतार इत्यर्थः गते शेषं व्याकिरुत्तेसर्वस्य प्रसङ्गात् तं श्रुतिर्दर्शयतीत्यवतारयति तथा चेति संवृतेन प्रकाशेन इत्यन्वयः
न प्रकाशते चेत् तर्हि नास्त्येवेति न वाच्यं लिंगदर्शनादित्याह दर्शनेति दर्शनश्रवणादीनि कर्माण्यालोचितानि तानु जीवस्य
प्रकाशे ब्रह्मात्मस्वे वैकेन भासत्वेनाहाविद्यामायाच्छन्न इति अविद्येति ज्ञाननिरस्यत्वमुच्यते पापेति मिथ्यात्वमु
च्यते अत एव यतश्छन्नः कस्यचिदपि आत्मा अतस्तेन प्रकाशते रहं परमेवेति व्यवहारयोग्यो न भवतीत्यर्थः एषइत्यादिश्रु दृ
ते रक्षेरार्थमुक्तप्रातीपश्यनुकं पादर्शयन् श्रुतेस्तात्पर्यार्थमाहानइति यतः स्वप्रकाशप्रसक्ते तन्यावारिकां विद्यां
तिगंभीरान ... संवलितगंभा हृदयवाविमर्शनीयस्वरूपापत्ते एवमतो दुरवगाह्यामायां ... तामायीकृतावि नू
तिदियतीति निर्धीरपितुं न शक्नोते केनचिदं तस्येवं सूत मायायाः स्ववि... सकलत्वं प्रदर्श्य स्वरूपावारकत्वे हेतुमाह
२५ विचित्रा चेति इयमहमज्ञ इसनुभवसिद्धा नानाशक्तियुक्ता घटनाघटनापटीयसीत्वं हेतुमाह यद्दिति यस्मा ॥२५॥
दिसर्थः अयं संसरन् दृश्यमानः संवेः प्रातीतिवस्तुतः परमार्थस्वरूपो प्येवं बोध्यमानः परमेवात्मानापि संसारीत्व
हं परमेवास्मीति न गृह्णाति यद्वा दिवदासेनो दृश्यमानमपि देहेद्रियादिसंघातमनात्मानं त्वं देवदत्तपुत्रो विष्णुमित्र इस
नुच्यमानोप्यनुपदिश्यमानोप्यहं मनुष्यः पुत्र इत्यात्मत्वेन गृह्णाति लच्चयं स्वस्वरूपमनवगाहीतियमुच्यमानोपि न

चित्तमः कृते व्यापिसान्वयः कथं प्रकृष्टत्वमिप्रस्योत्तरमाहेंद्रियाणीति सूक्ष्मतेति विषयमनोबुद्ध्यादिक्रमेण तत्सर्थः तत्किंके
नाधिगतास्तदेशादिविशेषाभिरुत्तरया प्रातव्यं तथा चानिपातापत्तिः स्वगतादिवादिसस्योत्तरमाह प्रसङ्गात् तत्येति नदेशपरि
च्छेदं किंतु मोहव्यवहितं तत् पगमे प्रत्यगूपेणावस्थानापि तत् दूपेणसाक्षात्कारः संपाद्य इत्येवमर्थमुत्तरोत्तरं आन
त्यत इत्यर्थः तावच्छब्दः क्रमद्योतनो तत्रापेक्षया पूर्वपूर्वस्य स्थूलत्वं ज्ञापनपरः इन्द्रियेभ्यो थेपरत्वे कारणं संभावितं
हेतुमाह येति आत्मप्रकाशनाय विषयत्वेनापये रथैरास्तानिता नींद्रियाणीत्यर्थः परा इत्यन्वयः कुत इत्याकांक्षा
यां विषयकार्यभूतप्रकृतेंद्रियेभ्य इत्याह तेभ्य इति त्रियापरशब्दार्थो हि शब्दद्योतितमाह सूक्ष्मा इत्यादिना इंद्रियानुस्यू
तत्वात् ततः सूक्ष्माः महांतश्च व्यापकाः अत्र परस्परसमुच्चितं परत्वं विवक्षितमिति च शब्दद्वयं ननु विषयात्मा मनोसूक्ष्मे
प्रसङ्गात् तज्ज्ञातो कथं मिति चेद्यथाव्यवगवस्थानं पाधिन्येनं विषया इंद्रियेषु न पार्थिन इति प्रसङ्गात् उत्तरमुच्यते इत्याह
कृतेभ्यो पीतीं इंद्रियेभ्यः परत्वेनोक्तेभ्यो पीत्यर्थः ननु देहपरिच्छिन्नस्य मनसो न व्यापकत्वं विषयान्प्रति सूक्ष्मत्वादिकमु
पपद्यते कारणत्वात् कारणस्य हि कार्यापेक्षया कत्वं तत्परूपत्वं यथेंद्रियापेक्षया विषयाणां तथा च मनसः कथं सूक्ष्मता
दिकमिसाशंक्य मनसआरंभकभूतसूक्ष्मं मनः शब्दवाच्यमेकदेशेन मनोरूपेण परिणामि विषयानुप्रति सूक्ष्मताकारण
कारणमतो मनसः परत्वं विषयेभ्यो युज्यत इत्याह मनः शब्देवाच्यमित्यादिना बुद्धेर्मनसस्सकाशात् परत्वे हेतुं वदन्नुवा
कमवतारयति संकल्पेति ताद्दशस्य मनसो ध्यवसायनियमत्वात् ततः परा बुद्धिरित्याह मनसोपीति अर्थेभ्यः परादपी
त्यर्थः मनः कारणतां भावाद् बुद्धेः कथं परत्वमित्याशंक्य परशब्दार्थं कथनपूर्वकं बुद्धिशब्दार्थमाह सूक्ष्मेत्यादिना
आदिशब्देन बुद्धित्वं सा वांतर्बिशेषाः गृह्यते तेन नु मनसआरंभकभूतसूक्ष्मं प्रतिकथं बुद्ध्यारंभकभूतसूक्ष्मस्य कारण

गृह्णातीत्यनुक्रमणं नाम स्वरूपमात्मस्तेन गृह्णातीत्यत्र को हेतुरिति विचारे इदं। निश्चितमिति आह नूनमिति मोमुह्यमानः
पुनरतिशयेन मोहमापद्यमानः बंभ्रमीति पुनः पुनरतिशयेन भ्रमतीत्यर्थः मायाधीनमोहसत्वात् प्रकाशे संसरति
चक्रवत्। ततः स्मरणं प्रमाणं यत्ततथा चेति मोह मायास मावृत इति वाक्यशेषः चोद्योत्तरवाक्यं व्याचष्टे न। विनाहिना
एतत्त्वविरुद्धत्वमेवंरूपं दुःखप्रकारेण न भवति श्रुत्योर्विषयभेदान्न प्रकाशतर इत्यस्यार्थं दर्शयत्यस्य संस्कृतेति निदिध्या
सनप्रचयजन्यसंस्का[illegible]र रहिता याः बुध्धेरित्यर्थः महाधीरो नश्यतीत्यस्याशयं श्रुतिस्वयमेव दर्शय
ति दृश्यते त्वितिसंस्कृतं यानिदिध्यासनप्रचयजन्यसंस्कारयुक्तया एकं नश्यते क्व अग्रे मुख्या लक्ष्यं परयास्तस्या
भावरकायत्तात यासहित ये सेतत्सूक्ष्मं दुर्विज्ञेयं वस्तु ब्रह्मास्ति का[illegible]तस्यानिरूपणेनिश्चयेताप्रयर्यवसाकेत्र प
दमाकांक्षापूर्वकं व्याचष्टे कैदितिसूक्ष्मदर्शिभिः पंडितैस्सूक्ष्मया याग्र्यया बुध्यादृश्यत इति योजना। ब्रह्मज्ञान
साधनत्वेनोत्तरवाक्यं व्याचष्टे तदिति न स्यात् मनः प्राप्तिस्तत्साधनीभूतज्ञानंतद्रूपायामित्यर्थः नन्नूपसंहारे पि वा
च्यतरं। इंद्रियाणां सव्यापाराणां मनुपसंहारे तस्मात्तं न ज्ञाने साधनं। मित्याशंक्याह वाग्गत्रापलक्षणार्थेति आकां
ति क्षापूर्वकमधिकरणं निर्दिशति केतिदेव्येस्य गातिमाह मनसीति। इति संकल्पविकल्पात्मकमनसो बुध्धितत्र तत्
सा तस्मात्तस्यालयस्य कर्तव्यतया प्रकाशमान्यं ज्ञानशब्देन मन आदिकरणव्याप्तातेवा प्रसगासाबुध्धिस्तत्र दे
नोच्यत इत्याह ह्यन्नाइत्यादिना हि यस्माद्दर्थेन चात्ममहच्छब्दाभ्यां व्यापक प्रसगासनोभिप्यानात्मकार्थप्रथमजेहे
रण्यगर्भे बुधो व्यष्टि बुध्धेः प्रविलापनामित्याशंक्यन दुत्तरपर्यायेशांत आत्मेति विशेषणात्मस्तमितसर्वविशे

बता वयेतस्य लयप्रतिपादनात्तस्य प्रहाणं न विरुध्यते न च व्यष्टिबुद्धेः समष्टौ लयश्चेत्तस्याः परमकारणे लयो वा
च्यस्तद्विनाभिविशेषेण लयः कथमिति वाच्यं आत्म महच्छब्दाभ्यां सकारणस्य सूत्रं हे रण्यगर्भबुद्धेः प्रहाणं न दोषबु
तिभावः। स मष्टिव्यष्ट्योस्साम्यं लये [illegible]तिमितमाह स्वच्छेति स्वच्छेति स्वभावकं प्रथमजं विज्ञानं प्रसगालनोपाधि
भूतविज्ञानमापादयेदित्यर्थः सर्वं तत्सर्वं विशेषाः प्रसक्तमिताः लीना यस्मिन् तन्न चेतनं रूपं च तस्मिन्नुत्तरहेतुर
विक्रियइति एवमुक्तरीत्या रहेतुत्वेन व्याख्येयं मुख्य आत्म। नित्यं पञ्चदिमन्वयः विषयदोषदर्शनेन बाह्यान्तःकरण
व्यापारप्रविलापनेतत्कर्त्रेकः पुरुषार्थः स्येत्यतीत्याशंक्याह एवं पुरुष इत्यादिना एवंपच्छेदिसादिक्रमेण प्रत्यग
मस्वरूपसाक्षात्कारेण समस्तं प्रकर्षेण विलाप्य कृतकृतो भवतीत्यन्वयः आत्म्यावृत्त्यर्थः स्ववैविडीनष्टिना
मेतिशब्दार्थक्रियाचयमित्यर्थः तस्य संसृत्वं व्यावर्तयति यदिति। मिथ्या च तद्दर्शनं चापि मिथ्याज्ञानं तेन विज्ञंभितं
निष्पादितं यत्संसृत्वं मिथ्यान्वयः ज्ञानफलं [illegible]कर्मसाध्यामिति ज्ञापयितुं कर्मफलसंसारान्तर्गतमेवेति दर्शयति कि
यतिसम्यक्ज्ञानेन सर्वप्रविलापने कृतकृत्यतेस्य दृष्टान्तमाह मरीचीति मारीच्यादिदर्शनेन तदुदकादिप्रवि
स्वस्त: लाप्य लौकिकः पुमान् यथा तथा स्वस्थः सर्वबाह्येन्द्रियव्यापाररहितः प्रशान्तः आत्मारामः करणयस्य सर्वमनोव्या
३६ पारवर्जितः प्रशान्ता मा कर्तव्याभावात्कृतकृत्यो भवतीत्यर्थः उक्तमर्थं हेतुं कृत्योत्तरं वाक्यमवतारयति यतो ह इ ॥३६॥
तित दर्शनार्थं कृतकृत्यताहेतुं दर्शनार्थं अनाद्यविद्यायां प्रसुप्तास्तत्वज्ञाः आत्मज्ञानात्सिमुखा इति दिश्वरार्पितक
र्मनश्चित्तशुद्धिविविदिषा क्रमेणाश्ववणादिना रात्रस्यार्थः घोरो दुःखबहुलस्संसारोदीव रूपं यस्यास्सा तस्याः घोररूप
त्वेविवृणोति सर्वेति स्वयं कुरुतस्साक्षात्कारेण तिरोधानसा[illegible]क्षात्कार आचार्योपदीनइत्यक्षापूर्वकं दर्शयति कथ

ण्यादिषु तारतम्येन सौक्ष्म्यमुपपादयति स्थूलेत्यादिना शब्दादेरूवेलावृक्षौ हेतुमाह सर्वेति पृथिव्यामु

मित्यादिना तेषां वरत्वं व्याचष्टे तत्र विदइति । निबोध ते पुरस्यापेक्षितं कर्म पूरयतीति तदित्यादिना हस्यरार्थमुक्त्वा ताद्रुप्यार्थमा
हनहीति तद्रूपे द्रष्टोनर्थप्राप्तिसूचको हि शब्दः इति वक्ष्यमाणप्रकारार्थः आदरेण श्रूयसिध्यानेहेतुस्सूक्ष्मेति आकांक्षा
पूर्वकमुत्तरवाक्यं व्याचष्टे [illegible] किमिवेतितीक्ष्णीकृता पाषाणादाविति शेषः वदार्थमुक्त्वा विवक्षितं वाक्यार्थमाह य
थेति छेदस्यालीढ्वचनव्यत्यय इत्याह पंथानामिति । ननु वस्तुनस्सूक्ष्मे यते ज्ञानस्यापि तथात्वा दुर्गत्वमसिद्धमित्याशंक्य
कवयो वदंतीत्यस्य तात्पर्यार्थमाह ज्ञेयस्येति तदेवासिद्धमित्याशंक्य तेकयमिति स्थूलसूक्ष्मतारतम्यविश्रांतिस्थानत्वा
दतिसूक्ष्मं ज्ञेयं ब्रह्मेत्यालोच्यत इति यावद्यावदणुत्वप्रचयस्तावत्तावत्तारतम्येन सौक्ष्म्यं पृथिव्यादिषु दृष्टं परमाणुनि नि
गुणानामसंतमभावान्निरतिशयं सौक्ष्म्यं सिध्यतीति पृथिव्याद्युक्तन्यायं पार्थिवशरीरेतिदिशा तथेति तत्र पृथिवी
तच्छरीरयोः अपकर्षे मेवादिषु सूक्ष्मत्वादितारतम्यं दृष्टमित्यन्वयः तारतम्यदृष्टावविधिमाह यावदाकाशमिति
यावच्छब्दोभिव्याप्तौ आत्मनो निरतिशयं सूक्ष्मत्वादि केमुतिकन्यायेनोपपादयति तदिति तेगंध्याद्ययः शब्दांताः स्थूल
त्वादिकारणाः स्थूलत्वं सूक्ष्मतरत्वं सूक्ष्मतमत्वादिकारणाः ज्ञापकाः सर्वे यवयत्र न संति प्रतीचि तस्य सूक्ष्मत्वादेर्नि
स्थूलत्व य रतिशयत्वं किमु वक्तव्यमित्यन्वयः उक्तेर्थे श्रुतिं योजयति इत्येतदिति शब्दादिराहित्यं समन्वयवेद्यपत्वं निसत्वे हेतुरिति पाठ
क्रममविवक्षित्वाह यच्चेति नित्यत्वे हेत्वंतरमाह इतश्चेति उक्तमर्थमुपपादयति यच्चेति न चास्य नोपिलयोस्ति का
रणासंसर्गात् लक्षणाद्द इत्याशंक्य न तस्य कार्यं करणं च विद्यत इति श्रुतं तरान्नकार्यलय इत्याह न तस्येति स्वकारणलय
तो लयाभावेपि कार्यद्वारा लयमाशंक्याह तथेति कार्यद्वारा नाशे दृष्टांतमाह यथेति फलितं दर्शयति तोपीतिविल

सुखत्वे हेतुमाह। नित्येति। नाप्यं चनास्तीति वक्तुं न शक्यत इत्याह सर्वेति। न ह्यात्मनः प्रतिबंधः संभवतीति भावः। ब्रह्म
निरतिशयमहदित्यर्थः। उक्तेर्थे श्रुतिं प्रमाणयति युक्तं हीति। तत्र न पृथिव्यादिवत्परिणामि नित्यमित्याह ध्रुवमिति। इद
वं ब्रह्मात्मनोऽतिसूक्ष्मत्वेन दुर्विज्ञेयत्वात्तज्ज्ञानस्योपदिदुस्संपादतामुक्तो ब्रह्मात्मज्ञानं सफलमुपसंहरतीत्तमित्या
दिना ननु विज्ञानस्य सफलत्वात्कथमुत्तरग्रंथः। किमित्याह प्रस्तुतेति प्रकृतं ब्रह्मात्मविज्ञानसाधनं स्तुत्यर्थमा
ख्यायिकामाह श्रुतिरित्यर्थः। चिरंतनत्वे हेतुमाह वैदिकत्वादिति। पाठिसमात्सभ्रमं व्यावर्तयति ब्रह्मेवेति। वाक्यार्थ
माह लोकेति प्रयतनइत्युभयत्रान्वेति आनंत्यफलाय क्रमेणेति शेषः। इति कठभाष्यविवरणे प्रथमोऽध्यायस्समाप्तः॥
॥अनाद्यविद्याप्रतिबंधः प्रागुक्तोऽधुनागंतुकप्रतिबंधप्रकाशनायोत्तरवल्ल्यारंभ इति संबंधमाह एष इतीत्युक्तमनं
न वाक्येनानाद्यविद्याप्रतिबंधस्वरूपमिति शेषः। कः पुनरिति पुनः कीदृशोऽनाद्यविद्यायात्मन्यः प्रतिबंधः यस्य प्रति
बंधस्य कादाचित्कस्यापावान्नाल्माग्ग्ययावुध्यादृश्यनेस प्रतिबंधो ध्यायाः कः कीदृशः किं स्वरूपः किं कार्यक इत्यर्थ
इत्येवमाकांक्षायां तद्दर्शनेति कादाचित्कप्रतिबंधस्य दर्शनं ज्ञानं तस्य कारणं लिंगनिमित्तं तस्य प्रदर्शनायेत्यर्थः
कादाचित्कप्रतिबंधश्चाध्यास इति भावः। ननु प्रतिबंधं कृतन्निमित्तनिरूपणमनर्थकं निवर्तकोपदेशान्तन्नि ॥२१॥
वृत्तेरित्याशंक्याह निर्ज्ञीत इति हि यस्माद्ध्यासनिमित्ते साक्षिणि त्ते सम्यग्ज्ञाते निमित्तस्य निवृत्तये यत्न आस्थातुं
स्थातुं शक्यत इत्यर्थः। नान्यथेत्ययनंतरं तस्मादध्यासनिमित्तनिरूपणमुचितमिति शेषः। अक्षराणि व्याचष्टे परां
२१ चीत्यादिना खशब्दोपात्तश्रोत्रभेदशंकां वारयति तादितेखोपलक्षितानीत्यर्थः। खोपलक्षितानीत्यपि पाठः। ते

णांपराञ्चंविवृत्तोतितानीतिपराञ्च्येवपराग्विषयप्रकाशनसमर्थान्येवेत्यर्थः फलमाहशब्दादीतिएवंस्वभावकानिपरा
ग्विषयाभिमानीनीतानींद्रियाणिहननंकृतवानितिकथंतेषांहननंनाशःनष्टानांचनविषयोपनयनद्वारानर्थहेतुत्वेतिचेप्य
देवंद्विपाप्यंतर्मुखानिस्युस्तदातान्यात्मनिष्ठतायामस्तत्वसाध्यनानिदंसंतरिंद्रियाणिबहिर्मुखानिसृष्टानीतियत्तत्तेषांहननन
मेवकृतमितिभावः।कर्तृपदमाकांक्षापूर्वकंव्याचष्टेकोसावितिहिरण्यगर्भइत्यंकोप्रकरणेनवारयतिपरमेश्वरइतिस्वयंभवतिस्व
वतीतियोगवृत्तिमर्थतस्तस्मिंदर्शयतिस्वयमेवेतिएवंकारव्यावर्त्यंदर्शयतिनेतितस्मादितियस्मात्खानिपराञ्चिव्यतृण
त्तस्मादित्यर्थः उपलब्धोपलभ्यतइंद्रियैरितिशेषःविभक्तिलोपश्छांदसइत्याहनेत्यादिनानात्मेंद्रियाणांप्रसत्त्याबल्याभावा कृ
दात्मदर्शनमेवमप्युपमाध्यकार्याभावादित्याशंक्याहएवमितिअनात्मभूतशब्दादिविषयोपलब्धृस्वभावत्वेपीत्यर्थः कश्चिद्दि
त्यधिका[illegible]तिदोलेख्यंद्योतयतियथाकश्चिन्नद्यास्तेवीर्योर्जुनादिःनद्याःनर्मदादिरूपायाःप्रतिस्रोतःप्रवर्तनंकरोत्येवमने
कजन्मसंसिध्याइंद्रियप्रवृत्तिनदीप्रतिस्रोतःप्रवर्तनंकृपागुरुमुपगतोविवेकीतत्त्वंपदार्थविवेकवान्प्रत्यगात्मानंस्वस्व
भावंपश्यतीतिसंबंधः।प्रत्यगात्मपदंव्याचष्टेप्रसक्तेतिनन्वात्मशब्दवाच्यःप्रत्यग्देहादिरपिभवतीत्याशंक्याहप्रतीच्येवे
तिअन्यस्मिन्नदेहादावात्मशब्दप्रयोगस्तत्तादात्म्याभिमानादितिभावः।यौगिकीवृत्तिस्तत्रैवेत्याहव्युत्पत्तीतितत्रैवप्रत्यगात्मे
न्येवआप्त्यागादावितियात्पर्थोनुगमादात्मायापकइत्या[illegible]हयश्चाप्नोतीतिपद्यंदोस्त्वेयस्मादित्यर्थइष्टव्याः आदत्तेसं
हरतिस्वात्मन्येवसर्वमितिलयाधिष्ठानमुक्तेकार्यस्यकार[illegible]तेलयइत्यात्मनोनयाव्युत्पत्त्योपादानकारणत्वंलभ्यते
इहलोकेविषयानत्तीत्यनेनयोगेनोपलब्धृत्वमात्मनोलभ्यते।अस्यजगतस्संततोनिरंतरोभावस्सत्तायेनाधिष्ठानसत्ता

तिरिक्तसत्ताभूय्यत्वादारोपितस्परत्ता। तस्यैव तस्मादात्मेस्यधिष्ठानत्वं लभ्यते। न च य पश्यदिति भूतकालनिर्देशान्नाधुनातनानां दर्श-
नमित्याशंक्याह पश्यतीति कथं भूतलक्षणोवर्तमानार्थे कृदिति तत्राह छंदसीति दर्शनप्रकारमाकांक्षापूर्वकं दर्शयति क-
थमित्यादिना चक्षुर्ग्रहणमुपलक्षणमित्याह श्रोत्रादिकमिति व्यावृत्तत्वं कस्मादित्याकांक्षायामपेक्षितं पूरयस्तद्वेषेति सोपि-
कारीदवं संस्कृतः विषयेभ्य इंद्रिय[illegible]नियमनसंस्कारसंस्कृतांतःकरणा इत्यर्थः ननु बाह्येषु विषयेषु शोभनाध्यासरूपा-
लोचनपरस्यापि तत्त्वमसीति वाक्यादात्मेक्षणं संस्यतीत्याशंक्याह नहीति ननु विषयालोचनपरस्यापरोक्षत्वमानिवर्तकत्वा-
नानुदयेपि तन्नियमनसंस्कृतस्याप्रत्रमपिज्ञानं व्यर्थमित्याशंक्याकृते किमर्थं पुनरपीति परिहरत्युच्यत इति अमरणाख्यमृतत्वम मि
रणादिसंसाराभावोपलक्षितस्वरूपत्वमत एवानित्यस्वभावत्वमात्मन इत्यस्यान्वयः पराचः कामानिति व्याख्यातुं भूमिका-
मारचयति यदिति स्वाभाविकं शास्त्रानपेक्षं परागेवेत्यस्य व्याख्यानात्मदर्शनमिति प्रतिबंधस्य दुरदृष्टादेः कारणम-
नात्मदर्शनमित्यत्र हेतुमाह प्रतिकूलत्वादिति अविद्येति शेषः तृष्णास्वरूपं दर्शयति पांचेति पाराक्त्वेनेत्यस्य व्याख्या दृष्ट-
स्रादिपराक्त्वे हेतुमाह विधेति भुज्यंत इति भोगाः तेषु ताभ्याममनात्मदर्शनं भोगधारूपाभ्यां प्रतिबद्धमात्मनः पराक्त्वेन
नं दर्शयेषां तेन तथा पराच इत्यस्य व्याख्या बहिरित्यादि अल्पप्रज्ञानामनुगमनं नामानात्मदर्शनं तृष्णाद्यविनास्यं ततः कामाना-
॥[illegible]॥ लभ्याः शोभवंती सेतत्तेन कारणेन विषयानुगमेन कारणेन वितनस्य मृत्योः पाशं यंतीत्यन्वयः मृत्युशब्दार्थमाह विद्ये- ॥[illegible]॥
रा ति वितशब्दार्थमाह विस्तीर्णस्येत्यादि अवयवव्युत्पत्तिपूर्वकं पाशशब्दार्थमाह पाशपत इत्यर्थांतरमाह अनवरतेति अन- ॥२८॥
वरतेत्यादिपूर्वविशेषणं वानर्थस्य ब्रातो यस्मिन्निति विशेषणपक्षे विग्रहो भवति यतोस्मादर्थमाह प्रतीति अथ
वापरार्थमुक्तवाचस्यार्थमाह अनवरतेति एवमनात्मप्रवणस्य संसार उक्तप्रकारेण यत इत्यर्थः प्रत्यक्स्वरूपावस्थान
कू

कृ

रूप[illegible]ध्रुवत्वमुपपादयति देहादीति प्रत्यक्स्वरूपममृतत्वं ध्रुवमित्यत्र श्रुतिमुदाहरति नेति अविचाल्यमकार्यं अध्रुवेषु
सर्वपदार्थेषु कूटस्थममृतत्वं निर्धार्य संन्यस्य ब्राह्मणाः ब्रह्मविदः किंचिदपि न कामयंत इत्यत्र हेतुमाह प्रत्यगात्मेति
तात्पर्यार्थमाह पृच्छेति किं धर्मवत्परोक्षत्वेनोत प्रत्यक्षत्वेन वात्मनोऽधिगम इत्याकांक्षापूर्वकमुत्तरं व्याचष्टे यद्धि ज्ञाना
दिसादिना देहादिविलक्षणाविज्ञानस्वभावत्वमात्मनोऽप्रसिद्धमित्याक्षिपति नन्विति विज्ञानामीति शब्दादीनिति शेषः सार्वे
लौकिकप्रतीतिं दर्शयति देहादीति तथा च येनेति प्रसिद्धार्थकयच्छब्दप्रयोगोऽनुपपन्न इति भावः यद्यप्यात्मनो लोकतो वि
लक्षणत्वप्रसिद्धिस्तथापि विचारकाणां व्यतिरिक्तत्वेनैवात्मस्वरूपप्रसिद्धेर्यच्छब्दाविरोधो नास्तीति परि[illegible]हरति नेत्या
दिना देहादेर्विज्ञातृत्वाभावे हेतुद्वयमाह शब्दादीत्यादिना गुणगुणिनोरभेदाच्छब्दादिस्वरूपत्वं संघातस्य इत्येकं कार्य
कारणसंबंधिनः शब्दादयस्तस्मात् स्वात्मानमन्यं च न जानीयुः शब्दादिवद्बाह्यस्पृष्टत्वाद्वा शब्दादिवदिति पक्षे बाधकमाह यदि हीति
एतत् शब्दादेः स्वरूपविज्ञानानास्तीत्युक्तेः फलितमाह तस्मादिति लोकस्य संघातात्मा व्यतिरिक्तस्वभावेन संघातस्य विज्ञा
तृत्वे दृष्टांतमाह यथेति येनोक्तप्रकारेणात्मना तद्व्यतिरिक्तेनात्मना संघातो जानातीत्यर्थः शब्दादिकतिपयविज्ञेयोपा
दानादस्य सर्वज्ञत्वमाशंक्याहात्मनेति अविज्ञेयमिति च्छेदः सर्वस्य विज्ञेयत्वे फलितमाह यस्येति तत्त्वविज्ञानमुपसंहरति एत
दितितन्नैवाविषयमिति प्रकृतमनुवदति यदिसादिना यदिस्यादिवाक्याभ्यां तं पदं लक्षयित्वा निर्देशो न्यदिति तमदलक्ष्यनि
र्देशः नास्तीत्यंतेन वाक्यार्थनिर्देशः वै शब्दस्सर्वोपाधिवर्जितैकरूप्यप्रदर्शनार्थः विज्ञेयपरिसमाप्तेरुक्तत्वेऽप्यवैयर्थ्य
र्शंकायामाह तिसृष्वपीति आहत्य प्रकारांतरेणेति शेषः त्रिपुटीसंग्रहार्थमाह स्वप्नविज्ञेयमपीति एवमुत्तरत्र पूर्ववदिति
पचशब्दोपसमाप्यानादि पूर्वे पूर्ववदित्युच्यते महांतं व्यापकं विभुं विविधं भवतस्तस्मादिति विभुं सर्वकल्पनाधिष्ठा

नामित्यर्थः इति साक्षान्महेति संबंधः साक्षात्कारप्रत्ययेन तद्वानित्यर्थः कर्मफलभोक्तृत्वप्राणादिकलापधारयितृत्वोपलक्षितमा
त्मानं त्वंपदलक्ष्यं कालत्रयपरिच्छेद्यत्वस्वीशितृत्वोपलक्षितं तत्पदलक्ष्यं यः कश्चिदधिकारी वेद साक्षात्करोति स ततस्मादनंतरं
आत्मानं नरकपातादिभयान्न रक्षितुमिच्छतीति प्रकारांतरेणाह किं चेति मध्ये कर्मफलमत्तीति मध्वदः तमपि नियुत्स्याह
क्ष सन्मध्वदमिति सामीप्यं चात्राभेदः अभेदेन वेदेत्यर्थः अरणीहेतुमाह अभयप्राप्तत्वादिति उक्तमर्थं व्यतिरेकोद्धापवादयति
पावधीतित्या [illegible] लमनइति कर्मातिषष्ठी अन्वयमाह यदे
तेनिषस्यापि द्वितीयसंबंधादियशंका तन्नेसाह दैतमिति पूर्ववदिति यन्नचिकेतसाप्रष्टं देवादिभिर्विचिकित्सि
तं यमादिभ्योऽन्यद्विल्लोः परमं पदं यस्मात्परं नास्ति तद्धापनं दद्धि गतमित्यर्थः उत्तरसंदर्भस्यतात्पर्यमाह य इति यः
पूर्वं तपसो जातं हिरण्यगर्भं पश्यति स पत्तलक्तं ब्रह्मेति तद्देव पश्यतीति संबंधः आकांक्षापूर्वकं हिरण्यगर्भे विनि
नष्टि किमित्यादिना प्रथमजं पश्यतीत्यन्वयः तस्यैव विशेषांतरमाह देवादीति शब्दादीनुपलभमानमिति ननु हिर
ण्यगर्भस्य प्रतिदेहं भोगाभावात्कथं शब्दादीनुपलभमानामिति चेद्धिरण्यगर्भस्यांतःकरणांशेन जीवोपाधिजीवी
वतादात्म्यविवक्षयाविशेषणांशब्दादीनुपलभमानमिति भावः ननु हिरण्यगर्भदर्शनं प्रकृतब्रह्मदर्शनं कथमिति ॥२७॥
चेत्सुवर्णाज्जातं कुंडलं सुवर्णं यथा तद्वत् ब्रह्मणो जातो हिरण्यगर्भोऽपि ब्रह्मात्मक एवेति बोध्यं हिरण्यगर्भस्या
भस्यैव विशेषणांतरमाह किं चेति अदनात् भक्षणात् पूर्ववत् अंतःकरणद्वारा जीवतादात्म्यापन्नत्वात् गुहायां स्थि
तिरित्यर्थः कदुकषायवर्जितं पानं भोक्तवात्करणिन्नस्य भोजनमगाहितं द्रष्टव्यमित्यादिकमाहेत्यमिति पदकृतं ब्रह्मत

देतदग्निर्विराड्रूपमित्यर्थः प्राणाख्यहिरण्यगर्भोऽस्त्वात्मकं ब्रह्मोपसंहरति तदेतदिति शब्दस्य वार्थो सेतीसनेन संबध्यते
कश्चिदप्यन्तो विज्ञनस्तु पुत्रो प्राप्याप्येनन तदात्मकतां लाग्रस्त्वप्रयोस्तत्संबंध्येतां च गच्छतीत्यर्थः। अथवा फलार्थीज्ञान
संभूतकर्मानुष्ठानात् तत्संबंधि हिरण्यगर्भात्मकतां गच्छति निरतिशयपुरुषार्थी केवलात्मज्ञानेन तदात्मकतां गच्छ
तीत्यर्थः एतद्वैतदिति पूर्ववद्व्याख्येयं ननु स्ववीत्मकं ब्रह्मोक्तं तदसन्नेदुपाध्यवच्छिन्नचैतन्यस्य संसारित्वाद्ब्रह्मणाश्च
संसारित्वाद्विरुद्धधर्मीक्रांतयोरैक्यायोगादित्याशंकते यद्ब्रह्मादिष्विति तत्तदुपाधित्वात् स्वभावरीतोपाधिमत्वाद् अ
ब्रह्मवदवभासमानं तच्चैतन्यं संसारी सच परस्माद्ब्रह्मणोऽन्य इति संबंधः उत्तरमाह मा भूदिति इत्याशंकाकस्यानि
न्मा भूदितीदं विरुद्धधर्मवत्त्वस्योपाधिनिबंधनत्वान्न स्वभावेऽकिंचिदनुपपन्नमित्युत्तरमाहेत्यर्थः इहजीवो वा
प्यौ अवभासमानमिति विशेषणाद्वयान्वयि न नु प्रसक्तं तन्त्यं यच्छब्दवाच्यं विवेकिनां नैवं भासते न त्वाह अविवेकिनामिति त न
देवामुत्र कारणोपाध्यविसम्बन्धयः ननु विशिष्टजीवचैतन्यस्य कथं तत्पदार्थरूपत्वं तत्राह स्वात्मस्वरूपमिति लक्षितमि
त्यर्थः ब्रह्म भवतीति शेषः व्यतिहारमाह पश्चेति अमुष्मिन् कारणोपाध्यौ अविचिसस्यार्थमाहानुविभाव्यमानमि
ति अभेददर्शनार्थं भेददर्शनं दामवतारयति तन्नेति जीवेश्वरोपाध्योर्मध्ये एवं सति तत्कृतचैतन्यैक्यत्वे सति उपाधि
स्वभावश्च भेददृष्टिश्चतान्युं कारणतयालक्ष्यतई सुपाधिस्थे द दृष्टिल लक्षणात तयानस्यंतः करणाद्युपाध्ये भेद
दृष्टेश्चानिर्वाच्याविद्यामंतरेणासंभवः कार्यकारणभावस्य संविस्संबंधस्य च दुर्निरूपत्वादिति भावः स्विभेद
र्शनमनुकरोति परस्मादिति नानेवेत्युपमार्थ इव शब्दः यथा स्वप्नेऽन्नानात्मस्वभावे प्रसंगात्मनि नीलमध्यारो ना

व्यस्थत्वात्तन्निवेशेनव्यवहरतितथाजागरितेपिनानात्वमध्यारोप्यस्वस्थत्वात्तन्निवेशेनयोव्यवहरतितस्यविदित
प्रति त्वादेकरसंब्रह्मास्मीतिप्रत्तव्यमित्यर्थः मरणायहरणमुपलक्षणमितिव्याचष्टे [illegible] पुनःपुनरितिएकरसंचेद्ब्रह्म
कथंज्ञात्रुज्ञेयादिविभागइत्याशंक्याह इहप्रतिकल्पितभेदेनाहाह प्रागेकत्वविज्ञानादितिइतियस्मान्नान्यदस्तितस्माद्
प्रे ह्येवसन्नयःज्ञानानंतंफलमाह मृत्योरिति नानादर्शननिंदामुपसंहरति यस्मिन्निति अंगुष्ठपरिमाणजीवमनूद्यब्रह्म
भावविधानार्थहीयमानविरोधाद्यंगुष्ठमात्रस्यचाविवक्षितत्वाद्ब्रह्मपरमेववाक्यमित्याह पुनरपीतितस्यपु
ंडरीकस्यच्छिद्रेतत्प्राप्यान्येनाप्यारमस्यात्तितच्छिद्रवत्अंतःकरणमुपाधिर्यस्यसतथोक्तः उपाधिप्रयुक्तमात्म
नोंगुष्ठमात्रत्वमित्यत्रदृष्टांतमाह अंगुष्ठमात्रेसंगुष्ठपरिमितवेत्रवंशीकाशस्योपाधिवशादंगुष्ठपरिमाण
तंयथातद्वदयमनइत्यर्थःप्रसंगात्सोनमनूद्यतस्यसामानाधिकरण्यलब्धतत्पदलक्ष्यस्वरूपतामाह यइतितन्नत्र
द्विज्ञानादूर्ध्वमात्मानंनगोपायितुमिच्छतीत्यभयस्यप्राप्तत्वादितिव्याख्यानंतत्तइत्यादेःपूर्ववदित्याह नततइतिनाय
मस्मीतिद्वितीयपक्षस्यानरसेनोत्तरंवाक्यमवतारयति इदंचेतिपुरुषंपठन्नित्तिशेषःतत्रहेतुमाह ज्योतिरितिप
॥३०॥न्त्र रतत्वादिशेषणाद्वादित्यर्थःयःप्रसंगात्सोभूतभव्यस्येशानस्संक्षिप्तइत्यन्वयःउक्तार्थेव्याख्यातःएवंशेषार्थमाह का
ने नान्यइतियदर्थवाक्यमवतारितंतमाह नैतिनन्वस्यकृतहानाकृताभ्यागमादिदोषप्राप्तिरेवनेत्यतआह ॥३०॥
न्यायतइतिप्रसक्तःदार्ष्ट्यां[illegible]र्थमितिशेषःप्रसक्तेइत्यन्वयार्थश्चकारःपौनरुक्त्यपरिहारेनसंबंधमाह पुन
रपीतिउच्छ्रितेउन्नतेदृश्यतइतिधर्मान्इत्याह धर्मानइतिअनुधावतीत्यस्यतात्पर्यार्थमाह शरीरेतियथोदकं

शुद्धइति वाक्यमपेक्षितं पूरयन् व्याचष्टे यस्येत्यादिना उपाधिरविद्यादिः संपूर्णविल्या ज्ञातर्यो थे माह तस्मादिति
यस्माद्दहं शोभेदो निंदितस्तस्मादिद्यर्थः नास्तिकस्य भेददृष्टिः शास्त्रीक विज्ञानास संतानासभेददृष्टिः तांस
वोपेक्षयापि त्राहितव च्छू तत्प्रसिद्धं श्रुतीतोन्यस्य सम्यग्धितेविह्नं नेति श्रुत्युक्तमद्वैतदर्शनमेवादरणीयं श्र
द्धाभक्तिभ्यामित्यर्थः ॥ चतुर्थवल्लीविवरणं समाप्तं ॥ नन्वनेकप्रकारमात्मतत्त्वं प्रतिपादितं किमर्थं उत्तरवल्या
रंभइति चेदात्मतत्त्वस्य दुर्विज्ञेयत्वात् प्रकारांतरेण तदुक्तिरिति चोन रुक्तमपरिहरन् संबंध्यमाह पुनरपीति
प्रयोपिय थां वक्ष्यामि तिन्यायेन उपायांतरेणापि ब्रह्म ज्ञापनेतत्रोपाया एव लिप्यं तेनोपेयस्यलोदोस्ती
तिभावः अक्षरातिव्याचष्टे पुरमिति पुरं शरीरमिति संबंध्यः पुरसाम्यमाह द्वारेतिदृष्टांतद्वारपालाः भ द्व
नाः तेषामधिष्ठाता राधिपतयः आदिशब्देन मंत्रिवंदिसस्य प्राकारयंत्रादोलिकादि गृह्यते दृष्टांतिके
तु मूर्धनाभिसहितचक्षुश्रोत्रनासिकामुखाधारं प्राणिद्वाराणि द्वारपालाः चक्षुरादीन्द्रियाणि तेनाभेस्समा
नः मूर्धेः प्राणाः तेषामधिष्ठातारः दिग्वातादयः आदिशब्देन त्वङ्मांसरुधिरमेदोमज्जास्थिस्नायवः प्रा
कारसदृशाः मूलाधाराज्ञांतान्यद्धालिकसदृशानि संध्यायोयंत्राणि शेमाणि प्राकारोपरिस्थितविज्ञानवसदृशानीत्यादि
दृष्टव्यं शरीरस्य पुरसरूपकोक्तेः प्रयोजनमाह पुरं चेति स्वामिना पुरेण संहतत्वं स्वामिनः पुरोपचयापचयाभ्यामु
पचयापचयाराहित्यं पुरसत्ताप्रतीतिमत्तरेण सत्ताप्रतीतिमत्वं स्वातंत्र्यं तथैतिय था पुरेण संहतः स्वतंत्रोयः स्वामीत द्व
षतपापुरं दृष्टं तथा पुरसादृश्यादनेकोपकरणसहितं प्रसिद्धं शरीरं शरीरेण संहतः शक्तस्थानीयः स्वतंत्रः यः स्वामी

तदर्थं सवितुर्महे इतीत्यर्थः तत्स्वाम्यर्थं विशेषणासमुच्चयार्थश्च शब्दः विशेषणमेव व्याचष्टे एकादशेति पुरस्वामिनमाकां
क्षापूर्वकं सविशेषणानि । दिशतिकस्येति जन्मादीति षड्भावरहितस्येत्यर्थः दृष्टांते राज्ञो वक्रचेतस्त्वं सर्वप्रकृत्यनुकूल
त्वं प्रकृते तु यथा सविता स्वाविनाभूतप्रकाशवान् निःसृच्यते न तथाजन्मादि [illegible] रहितास्वइरूपेणावस्थितन
नित्यविज्ञप्तिरूपत्वमित्याह यच्च मित्यादिना अनुष्ठेये सोदिवाकमपेक्षितं पूरयन्व्याचष्टे यस्येति ननु पुरस्वामिनो
जीवत्वात्तस्येश्वरत्वानिर्देशः कथमिति चेदजस्येति जीवस्यावक्रचेतसइति ईश्वरस्य निर्देशात्सामानाधिकरण्या
दभेदे प्रसंगात्निन्त्येश्वरस्य पुरस्वामित्वनिर्देशो युज्यत इति भावः आत्मनः क्रियाविषयत्वाभावादनुष्ठानमात्मनि
ध्यानमेव योग्यतावशादित्याह ध्यानं हीति सम्यग्विज्ञानपूर्वकाभिसप्रतिबध्यापरोक्षाकाररूपं विज्ञानं पूर्वमुद्देश्यं यस्य क्षसी
न तथा अन्यथा सम्यग्विज्ञानानंतरं ध्यानायोगात्साक्षात्कारार्थत्वे ध्यायते लक्षणार्थत्वापत्तेस्तद्विज्ञानादभयप्राप्ते
र्द दित्युत्तरभाष्यविरोधादिसथिकादिलोनेशाति सर्वेतिभयेक्षाभयस्यदर्शनमित्यर्थः विमुक्तश्चविमुच्यत इति पद
योः पौनरुक्त्यं परिहरति इहैवेति ननु पुरमिति विशेषणादेकपुरवर्तित्वमुक्तं न त्वान्येपरिच्छिन्नत्वापत्तिरित्याशंक्या
कांक्षापूर्वकमुत्तरमवतारयति सवितितु शब्देनाशंकानिबर्हते हंसः सन्निसुत्तरेषपिद्वष्टयंइत्यभ्युपसत्यासु
षदादिसस्सन्नामित्यर्थः ननु वेदिशब्देन चतुरंगुलखाताभूमिरुच्यते कथं पृथिवीत्वभावत्वकीर्तनात्पृथिवीवे ॥२१॥
॥२१॥ दिशब्दव्याख्यावतीत्यर्थः सोमरसाधारब्दवपात्रं दोलाकलशशब्देनोच्यते अतिथिशब्दस्वरूपार्थमादायार्थी
तरमाह ब्राह्मणाइति इति दुरोणसदित्यन्वयः इति वरसदित्यन्वयः एवमुत्तरत्र । ननु सर्वोत्मत्वेसप्रपंचत्वेन मिथ्या
३ अभिध्यीयतेनत्राह यमितियाय सोप्रसिद्धाइयं वेदिः पृथिव्याः परोंतः परस्वभावइति वेद्याः पृथिवी ३

त्वं स्यादात्मन इत्याशंक्याह सर्वेति पारमार्थिकं निरतिशयस्वभावमेवेत्यत्र हेतुर्बृहद्दिति तत्र हेतुः सर्वेति निरवच्छिन्नब्रह्मा
योगाद्वैतात्माच्छिष्टो नभूतात्मनो न मिथ्यात्वमिति भावः नन्वसौ वा आदित्यो सोहं स इत्यशुचिषद्हंसादित्यो मंत्रार्थेन याथा
स्यातः कथं तद्विरुद्धमिदं व्याख्यातमित्याशंक्याह यद्याप्यादित्यस्येति अस्यादित्यस्येति संबंधः सूर्य आत्मा जगतस्तस्थुष
श्चेति मंत्रवर्णात्तु मंडलोपलक्षितचिदात्मा तोरिष्यत एव सर्वात्मत्वमित्यर्थः सर्वैर्थापीति प्रतीचः केवलस्य मंडलोपलक्षि
तचैतन्यस्य वा मंत्रार्थत्व इत्यर्थः येयेत्र तत्इति यापूर्वं विचिकित्सा प्रश्नमूलत्वेनोद्भाविता सापि निर्मूलेत्येतद्ध्रीयितुं
देहव्यतिरिक्तात्मास्तित्वमात्मनस्साध्य यात्मनः स्वरूपाच्छिम इत्यादिनाबुध्येः प्राप्याप्येन दद्यपाकांशी बृहत्त्वेनात्रा
सियुक्त आत्मासीन इत्युच्यते इत्याह हृदयेतिसंभजनीयं मुमुक्षुभिरित्ति शेष कुपासनद्दस्यतात्पर्यार्थमाह तत्
दर्थेनेति आत्मार्थेत्वेनानुपरतव्यापारः कर्मिभिर्यांकि कालमिति शेषः यद्वोर्द्दसनेनानुमान सूचितं तत्थाहि सर्वे
प्राताकरणव्यापाराश्चेतनार्थाः तत्प्रयुक्ताश्चे भवितुमर्हंतिजलच्चेष्टावाद्वियादिचेष्टावदिति अन्यः प्राणोव्येनाति
शेषः करणव्यतिरेकं साध्ययित्वाको यं व्यतिरेकमाह किंचेतिपौनरुक्त्यं परिहरति विस्तंसनेति विमुच्यमानस्य प्रार
ब्धक्षय इति शेषः प्राणादिकलापइति कार्यकरणसंघात इत्यर्थः यथापुरस्वामिनो राज्ञो पगमे पुरवासिनोजन
नाअन्यत्रापगच्छंतितद्वत्प्राणादयइति दृष्टांतेनात्मनो व्यतिरेकं साध्यपसत्त देह इत्यादि नाहतबलमिति चेतना
चैतन्यस्य सामान्यवृत्तिस्संघातस्य बलं तच्छून्यमित्यर्थः अत एवापः पततीत्याह विध्वस्तमिति अनेनेदमनुमानं
सूचितं शरीरं चेतन शेषं तद्विगमे भोगानहेतुत्वात् राजपुरवदिति हेतोरन्यथासिद्धिं शंकते स्यान्मतमिति तद्वा

तिरिक्तेति शब्दः प्राणादिव्यतिरिक्तार्थः अन्वयमुक्त्वा व्यतिरेकमाह प्राणादिभिरेवेति लोकप्रसिद्ध्यर्थको हि शब्दः । श
ङ्कासमाप्तिद्योतक इति शब्दः । शङ्कोत्तरत्वेन वाक्यं योजयति नेत्यादिना एतत्प्राणाद्यपगमाच्छरीरस्य हतबलत्वं प्रा
वा णेनापानेन न जीवति चेच्चक्षुरादिना जीविष्यतीत्याशङ्क्य तयोर्ग्रहणमुपलक्षणार्थमित्याह चक्षुरादिनेति न जी
वतीत्यत्र हेतुमाह नहीति संहत्य मिलित्वा कादित्वा कार्यजनकत्वाच्चैतन्यसंबंधमंतरा न जीवनहेतुत्वसंभव इत्यर्थः जीवप्रा
णाद्याधारत्वादित्यनुस्मरत्वाच्छरीरस्य जीवनं नाम प्राणाद्याधारत्वं तत्संयोगश्चाधारत्वं कुंडे दध्याधारत्ववत्तत्र प्राणा
स्येव हेतुत्वं कथमुच्यते जीवनहेतुत्वं प्राणादीनां सनेन भवति । तत्राह स्वार्थेनेति स्वप्रयोजनोद्देशेनेत्यर्थः अ
संहतेन गृहपदार्थाः प्रविष्टे न संहतानां संघातानां वाति प्राप्तानां दृष्टान्तमुक्त्वा दार्ष्टान्तिकमाह तथेति कादाचित्क
स्य प्राणशरीरसंयोगस्य स्वभावतोऽनुपपन्नत्वस्य घातस्य चलोके परप्रयुक्तस्य दर्शनादित्वितव्यमन्येन संघा
तप्रयोजकेनेत्यर्थः अत इति संहतत्वं परामृश्यते उपाश्रितपदस्यार्थं कथं न पूर्वकं तात्पर्यार्थमाह यस्ये
ति संहतसन् प्राणापानादिरिसन्वयः । येयं प्रेते इति प्रश्नः परलोकोऽस्ति सोऽपि संदेह आसीदिति शेषः तस्यापि निर्ह
॥३२॥ सर्थमुच्यत इत्याह हन्तेदानीमिति जीवस्य संसरतीत्यर्थे च शब्दार्थ हेतुं यथा च येऽयादिज्ञानादिति यस्याविज्ञा ॥३२॥
नादिति संबंधः अविद्यावत्वादविवेकिन इत्याह मूढा इति देहिन इति विशेषणादस्य देहग्रहणं तत्प्रापक
क कर्मानुष्ठानेन च सूच्यते तात्पर्यार्थमाह योनिमिति असंतोषमाद्द्वति प्राहापानकिनो गृह्यते नोऽनुगच्छतीति प्रा
प्नुवंतीत्यर्थः उक्तमर्थं स्पष्टयति यथेति विज्ञानमुपासनं न श्रुतं न स्त्री

दर्शनादिच यथाविज्ञानं शरीरग्रहणोपप्रमालामाह यथेति प्रज्ञामनतिक्रम्य यथाप्रज्ञं संभवसुत्पद्यंते इति संभवाः प्र
प्रज्ञातिशेषः [illegible] प्रसंगागतं परिसमाप्य प्रकृतप्रतिपादनपरमुत्तरं वाक्यमित्याह यत्रेति ज्ञातमिति सुप्तेषु प्रबोधं लीनेषु प्रा
तःकरणव्यातिरिक्तेषु अन्यथासा। क्षिरणः सन्निधिमात्रेण कामायाकारपरिणाम्यंतःकरणप्रेरणानुपपत्तेरिति कामय
तइति कामस्तं अविद्यया निद्रां तःकरणरूपेणाभिव्यक्तया यदि सत्त्वयाथ पुनरुच्यते तद्ब्रह्मैव तत्रैव कारणानुषंगं सि
द्धवक्तुसत्त्वावस्थमाह नान्यदिति स्वप्नावस्थायामतिस्फुटं साक्षिरणस्स्वकाशा[illegible]दन्यद्विन्नं गुरुत्वेगो
पतमं ब्रह्मस्वपविवृदं नास्तीत्यर्थः तद्ब्रह्मैव नाशीति कोच्यतदन्याकांक्षायामाह सर्वेति सर्ववेदैर्ध्येय इत्यर्थः भूरादि
लोकानां प्रकृतब्रह्माश्रितत्वे हेतुमाह सर्वेलोकेति पूर्ववदिति तदेतत्स्वैवोल्लसकं ब्रह्म उ एवनासेति नातिक्राम
तीत्यर्थः ननु जन्ममरणकरणानां प्रतिप्राप्तिनियमाद्युगपत्तेषामप्रवृत्तेश्च पुरुषबहुत्वं सिद्धं सत्वरजस्तमोपु
णानां वैपरीत्याच्चेनानात्मनो य[illegible]व स्थिताइत्यनेकतार्किकबुद्धिविरोध्यात्सर्वे पुरुष एक आ[illegible]मस्यत्रनचि
त्स्थेपि संभावतीत्याशंक्याप्राप्यिक भेदसाध्यत्वेन सिद्धसाध्यनत्वं स्वभावभेदसाध्यत्वे वानैकांतिकत्वं दर्शयितुं प्रक्रा
मतइत्याह अनेकतार्किकेत्यादिना अत्र नैककुतार्किकाः पाषंडाः श्रुतकागमा वेदबाह्यास्तदधीना या बुद्धिः तया कलित
माकुलितं मंतःकरणं येषां ते तथा तेषां अमित्यर्थः अनेकतार्किककुबुद्धिविचालितांतःक[illegible]रणानामिति पाठे तार्कि
काएवकुबुद्धयः तैः स्वमतोपन्यासादिना विचालितं श्रेयोमार्गादंतःकरणं येषां तेन तथा तेषामित्यर्थः प्रमाणा[illegible]

११ त्यंत तमस्यादि वाक्य प्रतिपाद्यं प्रसन्न ब्रह्मैकरूपविवर्जन मात्मैकत्वविज्ञानं प्रमातृत्वाभ्यासादि लिंगसाहित्यं दर्शयन् यस्मात्कृ
दिति अनन्तबुद्धीनामिति पूर्वेण संबंधः हेतुनाधीयते सम्यग्विज्ञानात्मैकत्वं स्यात्स्वरूपं नभवतीत्यर्थः अनन्तबुद्धीनां ब्र
ह्मात्मनोश्चेतसोर्वेति पाठो व्यतिरेकदृष्टांतोयमर्थः तत्प्रतिपादने विरुद्धस्वभावप्रसन्नब्रह्मप्रतिपादने आत्मनैव तीता
र्थवतीदाह्यत्वभेदकाष्ठादि विशेषं प्रतिरूपइति उपाधिरूपेण प्रतीयमानः चक्षुष्को ज्वालादिष्वमेकोहि दाहकत्वादिति दृ
त वायुरग्निरपि लक्ष्यत इत्यर्थः न चैत्र दाह्यदोषाश्च भेदेन दाह्यादि विशेषेण दृष्टांतमुक्त्वा दार्ष्टांतिकमाह एकरूपवेति अ
थ्यं न रखेति सूक्ष्मत्वहेतुः स दृष्टांतं रूपं रूपमित्यादिव्याचष्टे दाह्यादिध्वि वेसादिना रूपं रूपंमित्यस्य सर्वदेहमिति व्याप
रव्यानं विकारे प्रविष्टस्य विकृतिमाशंक्याह बहिश्चेति पदेन परिहारइत्याह बहिश्चेति स्वेनाविकृतेन स्वरूपेणासंस्पृष्टस्व
रूपेणेत्यर्थः वायोरस्मिन्नुलोकेक थं प्रवेशो दाह्यादिष्वनुपलंभादित्याशंक्याह प्राणात्मनेति इत्यादि समानामिति एकस्त
च्चेत्यादि वाक्यव्याख्यानं पूर्ववदित्यर्थः नन्नु परमात्मा दुःखी स्यात् दुःखिनि नित्वात्लोकवदित्याह एकस्य सर्वात्मत्वइतितमेवप
रमात्मानमेव परत्वेन सपिपाठः इदमुच्यते दृष्टांतपूर्वकमुत्तरमुच्यते अविद्यायां प्रतिबिंबितश्चैतन्यतुरक्तो भ्रांतो भवति
भ्रांतश्च कामादिदोषप्रयुक्तः कर्मकुरुते तन्निमित्तं च दुःखं स्यात् मन्यव्यवस्यति परमात्मा तु निरविद्यत्वात् दुःखं साध्यं ॥३२॥
३२ न शून्यत्वात् न दुःखीन तौ प्रयोगको हेतुरित्याह लोकोत्र्य विद्ययेति स्वरूपेणाभ्यमाविष यतं विपरीतबुद्ध्याध्यासवा
सितं रज्वादीनां यथा तथा चेतन्यस्याप्युपाधिरूढतारूपेणाध्यासाश्रयत्वेपि निरुपाधिकविवकल्प्य ब्रह्मरूपे
णाध्यासानाश्रयत्वात् न दुःखितप्राप्तिरित्यर्थः विपरीतबुध्या रोपनिमित्तेन लोकदुःखेन न चालिप्यत इत्यन्वयः त

तत्राकांक्षापूर्वकं हेतुमाह कुत इत्यादिना इति यस्मात्तस्मान्न लिप्यत इत्यन्वयः स्वापेक्षया परस्योत्कर्षदर्शनं पारतं
त्र्यं च स्वस्य हीनत्वं दुःखाकरत्वं प्रसिद्धं लोके तदभावाच्च परमात्मा दुःखीततस्तत्प्राप्तिः परमपुरुषार्थो भविष्यतीत्या
हा किंच सहेत्यादिनाहि शब्देन तत्समश्चाभ्यधिकश्च दृश्यत इति श्रुतिप्रसिद्धं तद्द्योतनार्थः वाशीत्ते हेतुमाह कुत
इत्यादिना अंतरात्मत्वे हेतुत्वेनोत्तरवाक्यं व्याचष्टे यत इत्यादिना सर्वास्तत्तन्मात्रेणोपाधिभेदमादाय बहुधाकर ल
तो हेतुमाह अचिंत्येति यत एवं करोत्यतस्तस्य सर्वभूतांतरात्मत्वमित्यन्वयः नन्वात्मशब्देन शरीरं वाच्यं तत्तत्स्थ
त्वं किमिति न व्याख्यायत इत्यत आह नहीति तर्हि तत्स्थत्वव्यवहारः कथमित्याशंक्याह दर्शप्रतीतिमात्रेणादर्शस्थ
मुखमिति वच्छरीरस्थ इत्युपचर्यत इत्याह दर्शस्थमित्यादिना तमात्मस्थमिति तत्पदयोः सामानाधिकरण्यादे
कं विवक्षित्वाह तमीश्वरमात्मानमिति निवृत्ता बाह्येभ्यो विषयेभ्यो दृष्टिर्येषां तेन तथा उपाधिबहुत्वाभिप्रायेणाबहु
वचनं न्यायापेक्षयेत्याह ईश्वरस्थतानामिति बाह्यसक्तबुद्धीनां बाह्येषु विषयेषु सक्ता बुद्धिर्येषां तेषां स्वात्मस्थभू
तमपीति सुखमित्यनुवर्तते विदुषां आत्मभूते सुखं नेत्यत्र हेतुमाह विद्याव्यवधानादिति इदानीं परमात्मन्युपप
त्तिस्वाकांक्षाप्रसंगमध्यनिहिते प्रश्नेनार्थमाह किंचेति सूर्याचंद्रमसौ धाता यथापूर्वमकल्पयदिति श्रुतेरुक्ताभ्यागमकृते
विप्रनाशप्रसंगपरिहाराय च कल्पांतरीयभावानां प्रलीनानां कल्पांतरे सजातीयरूपेणोत्पादः प्रतीयते सत्तदा
स्याच्चादि विनाशिनां भावानां शक्तिशेषो वालयस्यात् ततः प्रलये विलयं सर्वं यत्र शक्तिशेषं विलीयते सोऽभ्युपगं
तव्य इत्यभिप्रायेण नित्य इत्यस्यार्थः बुद्धिमतामपि ब्रह्मेंद्रादीनां परमानंदप्राप्तिमुख्यं हितावहि स्वेखचेतनोपलभ्यतेऽस्मा
पि नियंतारं गमयतीत्याह चेतनश्चेतनानामिति अनग्नीनामुदकादीनामग्निनिमित्तं दाहकत्वं यथा तथान्येषां ब्रह्म।

दीनां प्राणिनामात्मचैतन्यनिमित्तमेव चेतयितृत्वमित्यन्वयः ब्रह्मादिसंघातानां चेतयितृत्वं यच्चैतन्यनिमित्तं सोऽस्तिप
रमात्मेत्यर्थः विस्तृतं कर्मफलं कर्मस्वरूपाद्युपलक्षितेन दीयमानेन भवितुमर्हतीति व्यवहिता फलेनास्य वा फलवदित्या
ह किंच सर्वेन्द्रियादिनानुकर्मवशादेवतत्फलसिद्धेरीश्वरो किंचित्कर इत्यत आह स्वानुग्रहेति कर्मणामीश्वरप्रसा
दद्वारा फलहेतुत्वान्नदोष इति भावः विद्वदनुभवोऽपि परमानंदे प्रमाणमित्याह यत्र दात्मविज्ञानमिति तत्रात्मसुखं
परममनिर्देश्यमपि एतदिति मन्यंत इत्यन्वयः केत इत्याकांक्षायामाह निवृत्तेतन इति पदमध्याहर्तव्यं एतादृश
स्य प्रत्यक्षमेवेति व्याख्यानं विद्वत्प्रत्यक्षत्वादात्मसुखस्यासंभावितत्वं नाशंकितव्यं परमात्मदर्शनं किंतु दृष्ट्वा
नातयाविद्यमाध्यातव्यमेवेत्याह कथं नु विजानीयामिति यच्चानिवृत्तेषु सत्सु यतयोऽविचारेणात्मसुखं बुद्धिविषयमात्मसुखमापाद
द यंति तद्वदात्मस्वरूपं सुखं मात्मबुद्धिविषयं कथमापादयेयमिति विचारयितव्यमित्यर्थः ननु वाङ्मनसातीतस्यात्मसंभा
वितत्वेन प्रकाशमानत्वाभावात्कथं बुध्यारोह इति शंकते किं न्विति उ इति वितर्के यतः इति यदि सत्यं यत्प्रकाशात्मक
मात्मज्योतिस्तदस्मद्बुद्धिगोचरत्वेन विस्पष्टं दृश्यते किं इत्यन्वयः वा शब्दं व्याचष्टे नेति अथवा यतः प्रकाशात्म
कं तदात्मज्योतिरतोऽस्मद्बुद्धिविषयत्वेन विस्पष्टं दृश्यते किं न्विति संबंधः वाशब्दं व्याचष्टे किं वा नेति इदं शब्दव्या
ख्यानं भातीत्यादिकं तदिदं सत्यावधिर्यदि इत्यर्थः जलं तत्पंजले मुल्मुकमलातं तद्वादित्यादि इत्यादिशब्देनायः पिंडा ॥२४॥
३४ दिगृह्यते ननु प्रकाशकत्वमित्याशंक्याह नहीत्यस्य विद्यमानेति पदच्छेदः प्रागप्रागात्मविवेकेन प्रकाशस्येव भास
कत्वाभावस्वतो घटादेर्भासकत्वं तद्वदप्रकाशत्वे च त्वत्तो नादित्यादिप्रकाशकत्वं स्यादिति भावः॥ इति कठवल्ली
विशिष्टघटादेः स्वयंतेजसादिप्रकाशत्वमर्थं दृष्टं तद्वदन्याधीनप्रकाशत्वमत्राप्यसः सूर्यादिप्रकाशत्वा [illegible] र

नाद्यविवरणेसमाप्तापंचपीवक्ष्मीशाल्मल्यादि[illegible]तुलदर्शनाद्दृष्टमपिवृक्षमूलंयथास्तीयवधार्यतेतद्दृष्ट
स्याऽपिवृक्षस्तावधारणायप्रक्रमतइत्याह मूलावधारणेनेतिस्वरूपावधारणइषयास्वरूपनिश्चयेकृया
स्विरूपावधारणाविषयेतिपाठेविषयशब्दोनिमित्तवाचीयमंतिमावक्ष्मी। ऊर्ध्वमित्युत्कृष्टमित्यर्थःपदिस्रोःप
रमंपदंतदस्यसोयमूर्ध्वमूलइत्यन्वयःइदंशब्दार्थंस्पष्टयतिस्वव्यक्तादीतिअव्यक्तमज्ञातंत्रेतन्यमादिर्यस्यसोयंतथा
वृ॰ स्थावरोवृक्षादिरंतेयस्यसोयंतथासचासौसचेतिपुनःकर्मधारयःसंसारएववृक्षस्संसारवृक्षःवृक्षशब्दप्रवृ
त्तिनिमित्तमाहव्रश्चनादितिव्रश्चू[illegible]छेदनइत्यस्यधातोस्सप्रसयांतस्यरूपंवृक्षइतिच्छेदपहेयुक्तिमाहजन्मजरे
त्यादिनाक्वचिदवृष्टिजन्मजरेत्यादिपाठःटिप्पणकारैर्नगृहीतःजन्मचजराचमरणंचशोकश्चतप्वादियेषां
तेतथातेनेकेनर्थाआत्मास्वरूपंयस्यवृक्षस्यसतथाअनेकार्थात्मकत्वादेवप्रतिक्षणमन्यथास्वभावत्वंसावि
कराजंनामसूत्रेनिर्भेदेनेत्याहप्रतिक्षणमितिप्रतिक्षणमन्यथास्वभावत्वेदृष्टांतमाहमायेत्यादिनामायेंद्रजालि
कमायाश्चायादिवत्प्रतिक्षणमन्यथास्वभावत्वेहेतुमाहदृष्टेतिदृष्टदर्शनंतत्समयएवप्रतीयतेनोत्तरकालमि
त्यर्थःअवयवार्थमाहाशयसंसारोवृक्षइत्युक्तंवृक्षसादृश्याद्वावृक्षशब्दप्रयोगोभवतिसंसारइत्याहावसा
नेचेत्यादिनाचशब्दःपक्षांतरद्योतकःप्रसिद्धोवृक्षःस्थाणुर्वापुरुषोवेतिविकल्पास्पदोदृष्टनष्टस्वरूपोयमपिसंचा
रोवापरिणामोवारज्जुर्वान्नवेत्यादीनामनेकेषांशतसंख्याकपाषंडबुद्धिविकल्पानामास्पदोविषयइत्यर्थः
किंसंज्ञकोयंवृक्षइत्यनध्यवसायगोचरःकश्चिद्वृक्षोदृष्टनष्टस्वरूपमपीतिसाम्यांतरमाहतत्त्वाज्ञानस्वभि

व्य

इति स्वतो सारत्वे संसारस्य कृतत्वसारईस पेक्षायां आह वेदांतेति वेदांतेनिर्धारितं परं ब्रह्मैव मूलं सारोपस्य सतथा
अविद्याध्यासः कामकर्मादिश्चांकुरम ज्ञातचैतन्यमेतानि बीजं तस्मात्प्रभवं तु सतिर्यस्य सतथा परस्य ब्रह्मणः वि
ज्ञानक्रियाशक्तिद्वयात्मकः हिरण्यगर्भः प्रथमोवस्कंधो दंडः अंकुरोस्येति तथोक्तः। स वैबां प्राणिनां यो लिंगशरीर
विशेषास्त एव शाखा मूलस्थानानि यस्य सतथोक्तः। तृष्णैव सलिलं तेन सेकस्सेचनं तेनोद्भूतो दर्पो गर्वडंभोयोय
स्य सतथोक्तः। बुद्धींद्रियाणां विषयाः शब्दादयः प्रवालाः कुरुकाः संकल्पे यानि अस्येति तथोक्तः। श्रुतस्मृतिविपलो
शानि पत्राण्यस्येति तथा। यज्ञदानाचारादीन्यनेकानि क्रियाश्च वशोभनानि पुष्पाण्यस्येति तथा। क्वचिद्घनदानतप आक्षितिपा सूक्ष्मा नि
टि ठः सुखदुःखे वप्राप्ति वेदनाप्रवाने कौरसः अस्येति तथा प्रोक्ति रूपजीव्यमनंतत्वेन फलं यस्मिन् सतथा फलं तृष्णैव सलि
लोवसेकस्तेन प्ररूढानि कर्मवासनादीनि जडीकृतानि सर्वत्तिकादिभावेन मिश्रीकृतानि दृढ वद्धान्यवांतरमूलानि यस्येति
सतथोक्तः सत्यनामादिपुत्रपत्नीकेपुत्रश्लाघीनि भूतान्येव पक्षिगणः तैः कृतं नीडमास्पदं यत्र सि सतथोक्तः। प्राणिनां सुख
दुःखाभ्यामुद्भूतौ हर्षशोकौ ताभ्यां यथा सरवेन जातानि नृत्तं च गीतं गानं च वादित्रं नवाद्यं सामान्यं स्वेलनं च केलिवि
षः आस्फोटितं ... मुल्लाकेश्यः हार्षितं चामोद विशेषस्तज्ज्ञन्यपरहस्ताप्याकर्षणमाकृष्टं चतानि तथा तानि च कादि
तादयोनेके शब्दाश्च तैः कृतस्तुमुलीश्व तोमहारवो यस्मिन् सतथेति विग्रहः। आस्फोटहसितेत्यपि पाठः स्तुगमः वेदां
तेस्तत्र मस्यादि सिद्धिर्हि ... तंजनितं यत्सत्यगसि त्रब्रह्मस्यानंतदेवासंगशस्त्रमप्रतिबध्यमानशस्त्रेतेन ॥२५॥
३५ कृतउद्भेदो नाशोपस्य सतथोक्तः अश्वत्थशब्दस्य संसारे गौणीवृत्ति माहाश्वत्थवदिति कामकर्मादिवातैः तेनेरितः
प्रेरितः नित्यप्रचलितः स्वभावो यस्य सतथोक्तः। तिर्यक्शुनकादिजन्मप्रेतोऽनन्नि संस्थिता शजं तूलामवस्थाविशेष आत

रालिकः आदिशब्देन स्वेदजन्यादयो ग्राह्याः तादृशैः शाखाभिरवाक्शाखः सनातनश्चिरप्रवृत्त इत्यन्वयः तत्र हेतुस्त्वनादि
त्वादिति तद्देवेत्यादिवाक्यमपेक्षितं पूरयन्व्याचष्टे यदिति अविनाशस्वभावत्वे हेतुमाह सत्त्वादिति प्रपंचयति तद्देवेति
शीसमात्रवाचेत्यादिना कदेत्यपेक्षायामाहोत्पत्तीति कार्यस्याभ्युपगमे तन्नाशादसत्पूर्वकमेव जन्म ततो नास्ति मूलमिति
शंकते यदीति अनादीति परिहरति तन्नेति शशविषाणादेरसतः प्रसदर्शनात्कार्यस्य सत्पूर्वकत्वप्रसिद्धेश्चास्ति सद्रूपं व
स्तु जगतो मूलं तच्च प्राणापदलक्ष्यं प्राणवृत्तेरपि हेतुत्वादित्यर्थः प्राणार्थं प्रकटयति तत्तद्वेति नन्वेवं कोपि ब्रह्मलोकाविच्छे
दोस्तीत्यभिप्रेत्योत्तरं वाक्यं व्याचष्टे यदेवेदमित्यादिना उद्यतं वज्रमिव वज्रमुद्यतं पदार्थं मन्निधाय यतो प्रयोमाह यथे
त्यादिना एतच्छब्दार्थमाह स्वामीति स्वसंबंध्यं ततः करता प्रवृत्तीनां साक्षिभूतमित्यर्थः पदद्वितु रत्तमृताभेवं नी
सन्वयः सूर्यादीनां नियतप्रवृत्त्यनुपपत्त्या नियामकत्वेन संभावितं परमात्मानं भवरं रूपं तदेव नामायमेह यत्नः कर्तव्य इ
साक्षात्कारपूर्वकमपह कथं तदित्यादिना नहीत्यादि पत्ता प्रवृत्तिरूपप्रयत्न इति संबध्यते चेदिहैव बोद्धुं शक्तः स्यान्नि है
व चेज्ज्ञानाति तदा मुच्यत एवेति संबंधः तत इत्यस्य व्याख्यानमनवबोध्यादिति परमात्मावगमाय यत्नः कर्तव्य इत्य
र्थमुपसंहरति तस्मादित्यादिना यथादर्श इत्यादिवाक्यं व्याख्यातुं पातनिकामाह यस्मादित्यादिना इहैव मनुष्यदेहे
एव यथादर्शस्थस्य मुखस्य स्पष्टमुपलब्धिस्तथात्मनः स्पष्टमुपलभ्यते तस्माद्देहे वा आत्मनो दर्शन
मित्यन्वयः एवकारव्यावर्त्यमाह नेति तर्हि ब्रह्मलोके पितृदर्शनं न स्यादित्याशंक्याह ब्रह्मेति ननु तर्हि ब्रह्मलोकस्य
त्वात्मनो दर्शनं स्यादित्याशंक्याह सच्चेति आकांक्षापूर्वकमवतारितवाक्यं व्याचष्टे कथमित्यादिना स्वप्न इत्यस्य विविक्ते वि
मिति पदच्छेदः पितृलोके आत्मदर्शनमपि तिरोधानपितृलोके दर्शनस्याविविक्तत्वे हेतुमाह कर्मफलेति गंधर्वलोकेप्य
न

हणमुपलक्षणमित्याहैवमपि सैकस्मिन्नात्मदर्शनमित्यनुवर्तते तद्व्याप्त्वेहेतुमाहासंतेतिविशिष्टकर्मोश्वमेधादित
स्महितं ज्ञानमुपासनं तत्साध्यत्वादित्यर्थः पद्द्वतापयोर्थमाह तस्मादिति इहैव मनुष्यशरीर एवोत्तरवाक्यमाकांक्षा
पूर्वकं योजयति कथमपीत्यादिनेंद्रियग्रहणमुपलक्षणमित्याह स्वविषयेतिविषयाः शब्दादयस्तेषां ग्रहणमेव प्रयो
जनं तेन सह सर्थः इंद्रियाणांनियत्वं व्यावर्तयत्याकाशेतिपृथग्व्याव प्रतियोगिनं निर्दिशस संतेतिविलक्षणात्सक
तां महत्वे सन्नपः एव मुमुक्षिप्रलयोमहत्वे सन्नयः मननप्रकारं दर्शयति आग्रदिति आत्मनस्तावितिमहत्वेतिसंबंधः उ
प्र त्पत्तिप्रलययोस्तत्त्वौ अस्त्वभावस्थापेक्षया नात्मेन इति पाठांतरं सुगमं ज्ञानेसाधनमाह विवेकत इति धीमान्मुमुक्ष
ग्रसैकपर्यवसन्नमिति । शोकाभावे हेतुमाहात्मन इति साध्याहारमुदयास्तमयोश्च यदित्यत्र यच्छब्दं व्याचष्टे य
स्मादिति तस्मान्नासौ बहिरवगंतव्य इत्यर्थः प्रकारांतरेण व्याचष्टे यस्मादिति सर्वस्येति तस्मान्न बहिरवगंतव्यः किं
तु प्रत्यक्त्वेनैवावगंतव्य इति शेषः तदिति पृथग्व्यावप्रत्यक्त्वे इंद्रियेभ्यः पराह्यर्था इति पूर्वमुक्तेः इहतु ग्रहणात्सर्वं प्रत्य
गात्मत्वेन संभवती । साशंक्याहार्था नामिहेति पूर्ववदन्यदिति अन्यत्पदपरत्वादनुपवर्तनं पूर्ववदिंद्रियेभ्यः प्रत्यस्यार्थो इ
ति । वाक्यव्याख्यानवदित्यर्थः । व्यापकत्वेहेतुमाह व्यापकस्येति बु । ध्यादित्यसाध्ययं गुणत्वात् रूपादिवदिति वैशेषिकाद्यनुमिम
॥ ३६ ॥ तेतद्दूषयत्साध्यस्य साध्यतेसिद्धसाध्यनत्वात्मनस्तएवंकात्मादिगुणवत्त्व अवलादात्माश्रयत्वकल्पने चानिर्गुणत्वप्रतिपाद ॥ ३६ ॥
कशास्त्रविरोधात् आत्मनाऽसह बुध्यादेरविनाभावाग्रहणात् न बुध्यापात्मलिंगमित्याह लिंग्यते गम्यतेयेनेति मुच्यते तत्तैय
॥ ३६ ॥ गच्छतीति वाक्ययोः पौनरुक्त्यपरिहरं व्याचष्टे पश्चात्तेत्यादिना लिंगत्वे दर्शनमनुपपन्नमिति पृष्टस्तिकथमिति प्रश्नः को
भिप्रायः किंविषयतया दर्शनं वक्तव्यमुपतां विषयतये वदर्शनोपायो वाच्य इति प्रथमं प्रत्याह न संदृशे इत्यस्य पश्य गात्म
ति ।

बाद्य

कर

न्नोरूपं न दर्शनविषये तिष्ठतीत्यन्वयः रूपादिमद्दर्शनयोग्यं भवतीति तदभावादिति भावः द्वितीयं प्रत्याह कथं तर्हीति बाध्यके
रणयामो परमेपि यदा मनो विषयान् संल्यपते तदा मुमुक्षोर्बुद्धिस्तस्यानियंत्री भवति हे मनः किमर्थं त्वं पिशाचवद्धावसि
न तावत्स्वप्रयोजनार्थं जडत्वात् प्रयोजनसंबंधानुपपत्तेर्विषयाणां च क्षयिष्णुत्वाद्रागादिदोषदुष्टानां संबंधेन प्रयोजना
नुपपत्तेः नापि चेतनार्थं तस्यासंगत्वात् परमानंदस्वरूपत्वाच्चेति नियंतृत्वेन बुद्धिर्मनीडीत्युच्यत इत्याह मनस्त्वं
ति ति अभिप्रकाशितं ईयात्र संप्यातेज्ञों शस्त्रोस्मि सर्वं शरीरेष्विकललक्षणलक्षितत्वादेकं एवेति विचारण प्रथमं सं
भावित इत्यर्थः श्रुतवेदांतानामपि केषांचिद्ब्रह्मास्मीति बुद्धिस्थैर्यो दर्शनादस्ति प्रतिबंधांतरं तदपनयनायान्योप्यु
पायो वक्तव्य इत्याह साहं मनिडिति श्रवणमननाभ्यां प्रमेयासंभावनानिरासेपि चित्तस्यानैकाग्रतादोषः प्र
तिबंधकस्संभवति तदपनयनाय योगोनुष्ठेय उपदिश्यत इत्यर्थः ह्रीयतेनेनार्थ इति व्युत्पत्त्या ह्रीन शब्देन श्रोत्रा
द्युच्यत इत्याह ह्रानेति यदनुगतानि संकल्पात्मकं यदंतःकरणानुगतानि तेनांतःकरणेन सहावतिष्ठंते निवृत्तव्या
पाराणि भवंतीत्यन्वयः बुद्धिश्चेति येन येनेंद्रियेण सहकृता विषयपरिच्छेदाय प्रभवति तेनैव सहावतिष्ठते निवृत्त तने
व्यापारा भवतीत्यर्थः अथ कारांद्रम्यते परमांगतिमिति सुकृष्टफलसाधनत्वात् स्मरणं वियोगमेव संतं योगमिति विरु
द्धलक्षणपामन्यत इत्युक्तं तत्स्फुटयति सर्वोवपीति यथा घटाद्यंघटादितत्तद्देहे न भवति यथा तथास्मिन्नपि संघा
ते परप्पदृश्यं तत्तद्देहे न भवामि किंतु पूर्णं ब्रह्मास्मि एवमाकारवृत्त्या चित्तं योजयेत् तच्चित्तं विषयेषु विक्षिप्तं चेत्स्या
द्विषयदोषदर्शनेन व्यावर्तयेत् व्यावृत्तं रागादिमच्चेत्स्यात्साधिकबाधया वश्यीकृत्य निरुद्धं मनो यदा नजागर्ति

न स्वपिति न चांतरालादस्तं भवति न च रसास्वादयुक्तं वृत्तं ब्रह्मावभासकतयैव क्षणं भवति तदा सर्वेभ्यो न चैभ्यो
वियोगो सैवं व्याप्यवलक्षणं स्वरूपं यस्यास्सा तादृशी भवति इत्यर्थः हि शब्दो वेदांतप्रसिद्ध्यर्थद्योतकः। अस्यावस्था
याः प्रयोजनमाह तस्यामिति लयविक्षेपकषायरसास्वादवर्जितायामात्मा ज्ञातुं शक्य इति शेषः कथंभूत आ
त्मेत्यत आहाविद्याध्यारोपणेति क्वचिदविद्याध्यारोपणवर्जितास्वरूपप्रतिष्ठ आसन इति पाठः। तत्र पूर्वोक्तमव
स्थाविशेषनिष्ठितस्थिरामिति योगारंभकाले प्रमादवर्जनं श्रुतिर्विधत्ते इत्याहाप्रमत्त इति सामर्थ्यादिति प्रमादव
र्जनमंतरा योगस्य दुष्प्रापत्वादित्यर्थः ननु योगोत्तरकालमेवाप्रमादो विधीयतामित्याशंक्याह नहीत्यादिना
अभावइति पदच्छेदः योगारंभकाले प्रमादवर्जनं विधेयतया व्याख्यायानुवादपरतया व्याचष्टे अथवेति विधि
पक्षे हेतुं पृच्छति कुत इति उत्तरमेतमवतारयितुं शंकामुद्भावयति बुध्यादिचेष्टा। विषयं चेदिति घटोऽस्ति
ति प्रतिपन्नस्य घटस्य मुद्गरप्रहाराद्विलापने घटाकारस्यैव प्रविलीयते नास्तित्वं शास्त्रस्य कपालादावप्य
नुवृत्तिदर्शनादतः कार्यप्रविलापस्यास्तित्व। निष्ठत्वेन शून्यतापर्यवसायी लय इत्युक्तमेतत्स्फुटयति
।३७॥ तथाहीति स्थूलस्य कार्यस्य विलये सूक्ष्मं तत्कारणमवशिष्यते तस्यापि विलये तत्सूक्ष्ममिति यावद्दर्शन
व्याप्तिमुपलब्धुं यत्नेन दृश्यते तत्राप्यमूर्तविषयत्वात्स्वरूपं भावित्वात्स्वमात्रमेवामूर्ते प्रवतिष्ठत इति को ॥३७॥
र्पमेव सूक्ष्मतारतम्यपारंपर्येणानुभूयमानं सत्त्वबुद्धिनिष्ठं पुरुषस्य गमयतीत्यर्थः। ननु यद्दृश्यं त
दसद्यथा स्वप्नदृश्यमिति व्याप्तिदर्शनाद्दृश्यत्वेन दृश्यस्य सर्वस्य सद्बुद्धिरपि नास्त्येवेत्याशंक्याह यदापीति।

सद्बुद्धेरपि

नास्तीत्येवं प्रत्ययोवश्यमभ्युपगंतव्यः अन्यथा निषेध्यव्यवहारायोगाद् ततो गत्वा सद्बुद्धिस्वीना स्यादित्यर्थः। ततः किमि
त्यत आह बुद्धिर्हीति व्यभिचारिष्वपि विशेषेषु सन्मात्रे बुद्धेरव्यभिचारदर्शनाद्बुद्धेश्च स्वतःप्रामाण्यात्सन्मात्रं वस्त्वभ्युपगंत
व्यमित्यर्थः इतश्च सदेव जगतो मूलं वाच्यमित्याह मूलं चेति ननु नास्ति यज्जगतो मूलं ब्रह्मैव सर्वगमेवपि प्रतियोगित
या ब्रह्मज्ञानसंभवात्किमिति मुमुक्षुणा ब्रह्मज्ञानकामेन अस्तीत्येवोपलब्धव्यमित्यत आह तस्मादिति प्रतियोगि
तया ज्ञातस्य निषिद्धत्वादात्मतया ज्ञानं न स्यादतो ब्रह्मज्ञानकामेनास्ति मूलं जगत इत्यवगंतव्यमित्याह अस्तीति ब्रुवत इ
त्यादिना। तस्मादस्तीति ब्रुवत इति पाठस्तेनारूढः सोपाधिकस्यात्मनो ज्ञानानुकूल्यसंभवान्निरुपाधिकज्ञानाय प्रयतितव्यमित्याह यदे
त्तितिसोपाधिके प्रथमं स्थितिरीभूतस्य तद्द्वारेणालक्ष्यपदार्थावगमे सति कर्मेणवीक्यार्थावगमस्संभवतीत्याह तत्राप्युभयोरित्या
दिना सदुपलभ्यमानं कार्यमुपाधिर्यस्य कारणात्मनस्तत्कृतोऽस्तित्वप्रत्ययः कारणत्वादस्तिपरआत्मेति उपलब्धस्येति योजना।
सर्वे कामा इति प्रवृत्तफलकर्मोपस्थापिते शरीरस्थितिनिमित्तान्नपानादौ प्रवृत्तिकारणेध्याप्यातिरिक्तास्सर्वे कामाः काम्येनज्यो
तिष्टोमेन दिवा स्वर्गं प्राप्स्यामीति त्रिपुरार्योराधनेन जनं च वशीकरिष्यामीत्येवमादयः स्वर्गादिदैर्घ्यहमेव तिष्ठामि ज्योगश्च हे
प्राप्तेषु विषये प्राप्तविषयश्च कामो व्यर्थो मिथ्याज्ञानसाध्य इति विचारेणाविशीर्यंत इत्यर्थः कामा ये ऽस्य आत्मेति विशेषि
कमतं श्रुतिबाह्यत्वादनादरणीयमित्याह बुद्धिर्हीति कामप्रविलयस्य सुषुप्तेऽपि भावादमृतत्वप्रापकत्वं न संभवतीति
ति मत्वाह यदा पुनरिति अविद्याप्रत्ययोच्छित्तिर्ज्ञानात् अहमिदमित्यादिना आत्मप्रत्ययेन तन्नाशं दर्शयन्नुक्तां मोक्षमित्याह तद्विप
रीतेत्यादिना इति प्रत्ययोपजननादिति संबंधः। अथ तदेतावानर्थः उपदिश्यत इति व्युत्पत्त्या प्रसंगाभिन्नः परमात्माभिध्यायते प्र

योगस्य वि

रणाविच्छेदोऽस्य संबंध्यं वदर्शयति निरस्ताशेषसादिना निरस्ता अशेषविशेषाप्रपंचात्तथा तच्चेन द्व्यापि च तदेव ब्रह्मत
स्यासहेन प्रतिपत्तिरुपलं। कोऽस्त्वया प्रज्ञिना स्समस्ता अविद्याकामकर्मोदयप्रवृत्तिं यथायोपसमस्तास्तयोः कृतस्तस्य आत्मानंदे
ह्मविच्छेदस्य वर्तत इस्यध्यात्मं प्रसन्नस्य स्वरूपं ब्रह्म प्राप्य विमृत्युर्भवति नान्यं रूपमर्चिरादिमार्गं गंतव्यं प्राप्य संयोगार्थं सानंदो दि
स्यर्थः विद्या गृहीता निमित्तः शिष्यस्य दोषः विद्याप्रतिपादनप्रदानं शिष्येण्यस्तनिमित्त आचार्यस्य दोषस्तदुभयप्रशम
नार्थेयं सचः। कृतोऽ इस्ताकांक्षायां प्रकरणादीश्वर इसोऽहस्स एवेति तेजस्विनाविशेषकं पदं पष्ठार्थे व्याख्यापनाद्वितिप्रदं श्चिता
तृतीयार्थं व्याख्यानपूर्वकं तेजस्विपदमधीतमिस्सस्य विशेषणं करोति अथवेस्यादिना सर्वदोषेति आध्यात्मिकाधिभौ
तिकाधिदैविकदोषप्रशमनार्थमिस्यर्थः। ॐ शब्दो मंगलप्रयोजनः कृत्स्नोपनिषदर्थस्मारकश्चिन्नौतिकाश्चिदे
[illegible] इति शब्दो भाष्यसमाप्तिद्योतनप्रयोजन इति बोध्यं। ॥ ६ ॥ कठवल्लीभाष्यटीका
कृता गोपालयोगिना अनया प्रीयतां देवो दक्षिणाशामुखः शिवः ॥ इति कठवल्लीभाष्यविवरणे तृतीमावल्ली समाप्ता ॥
॥ श्रीसदाशिवार्पणमस्तु ॥ ६ ॥

३८